

GÜLSERE SOÝUNOWA, GÜLJEMILE NAZAROWA,
BIBIGÜL MUHAMMEDOWA

TÜRKMEN DİLİ

UMUMY ORTA BILIM BERÝÄN MEKDEPLERIŇ
5-NJI SYNPY ÜÇİN DERSLIK

3- N J I   N E Ş I R

*Özbegistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan hödürlenildi*

DAŞKENT
«O'ZBEKİSTON»
2020

UO'K: 811.512.164(075)

372.881.1

KBK 81.2TUR-922

S 78

Syn ýazanlar:

- A.Arazow** – NDPI mugallymy, filologiá ylymlarynyň kandidaty.
- D.Saryýewa** – Dörtköl tümenindäki 7-nji mekdebiň başlangyç synp mugallymasy.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan çap edildi

ISBN 978-9943-01-737-5

© Soýunowa G. we başg., 2020

© «O'ZBEKİSTON» NÇDO, 2020

§ 1. TÜRKMEN DILINIŇ SÖZ BAÝLYGY

Dil adamzat aragatnaşygynyň iň möhüm serişdesi hasaplanýar.

Dildäki sözleriň hemmesi birigip, diliň sözlük düzümini (leksikasyny) emele getirýär. Diliň sözlük düzümi näçe baý hem her taraply bolsa, dil şonça-da kämil hasap edilýär. Sebäbi sözlem sözlerden emele gelýär. Sözsüz sözlemi hasyl etmek bolmaýar.

Türkmen dili has gadymdan bări dowam edýän dildir. Ol özboluşly ösüşiň içki kanunlary esasynda ençeme özgerişlere sezewar bolup, häzirki ulanylyş görünüşine gelipdir.

Aýratynam onuň sözlük düzümi köp özge-ripdir: birnäçe sözler ulanylyşdan könelişip galsa, başga birnäçe täze sözler ulanylyşa goşulypdyr. Şonuň üçin gadymy türkmen dili bilen häzirki zaman türkmen diliniň arasynda köp tapawut bar.

Türkmen dili sözlük düzümi boýunça baý dilleriň hataryna goşulýar. Ol “Görogly” eposynda aýdylýan gahrymançylykly wakalary, Magtymgulynyň dana setirlerini, Seýdiniň duşmanlara garşı gaýduwsyz çagyryşlaryny, Keminäniň, Zeliliniň, Mollanepesiň şirin lirikasyny beýan etmek üçin ýeterlik dil materiallaryny (sözleri) beren kämil dildir.

Häzirki zaman türkmen dili özuniň sözlük düzümi boýunça ozalkysyndan has baýlaşan, kämilleşen dildir. Onuň sözlük düzümi aýratyn hem beýleki dillerden geçýän sözleriň hasabyna has hem baýlaşýar.

Türkmen dili diňe bir başga dillerden geçen sözleriň üsti bilen däl, eýsem, aşakdaky ugurlar boýunça hem ösýär, baýlaşýar:

1. Birnäçe sözleriň ozalky manylarynyň giňelmegi bilen: (*öý*) *medeni öý*, *ýaşlar öyi*, *dynç alyş öyi*, *gara öý* ...

2. Ýasaýy goşulmalaryň üsti bilen: *okuw* – *okuwçy*, *iş* – *işçi*, *išeňňir*, *suw* – *suwçy*, *aýdym* – *aýdymçy*, *demir* – *demirçi*, *edebiýat* – *edebiýatçy*, *zer* – *zergär*, *iç* – *içlik*, *daş* – *daşlyk* ...

3. Düýp sözleriň birikmegi bilen: *myhman* – *myhmansöýer*, *ara* – *aragatnaşyk*, *watan* – *watanperwer* ...

4. Terjime etmek (kalkallaşdyrmak) ýoly bilen: *dialog* – *gepleşik*, *slowar* – *sözlük*, *skazka* – *erteki*

1-nji gönükmek. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny gürrün beriň. Sözleri fonetik taýdan derňän.

Ejem Aýyň kümüş nuruny öwdi,
Ýaňlandy ýakymly öz ene dilim,
Sallançak üwredi jadyly hüwdi,
Aýdym dek ýakymly öz ene dilim.

Ýörjen-ýörjen bolup, daşaryk çykyp,
Güne salam berdim ene dilimde.
Dürlü sözүň dürlü suratyn çekip,
Tasin gudrat gördüm ene dilimde.

Ejemiň hüwdüsü, ejemiň süýdi
Siňdi öz dilime Gün bilen bile,
Dilim göwnüm islän zadyny diýdi,
Neneň guwanmaýyn men beýle dile...

(A. Atajanow)

IV SYNPDA GEÇİLENLERİ GAÝTALAMAK

§ 2. DODAK ÇEKİMLILERIŇ YAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

“*o, ö, u, ü*” dodak çekimlileri öz gezeginde iki topara bölünýärler. “*o, ö*” giň, “*u, ü*” dar dodak çekimlilerdir. “*o, ö*” sözüň birinji, “*u, ü*” bolsa, esasan sözüň birinji hem ikinji bogunlarynda ýazylýarlar.

2-nji gönükmə. Aşakdaky matallary ünsli okaň we göçüriň. Dodak çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Bar ekeni giň guýy,
Kiçi eken eýesiniň boýy. (*Garynja we hin*)

Togalak gyzyl şaryň başında täji,
Içine kerpiç örülen, tagamy süýji. (*Nar*)

Içine ýel bereňde, bolar togalak,
Tutmak ony örän kyndyr kowalap. (*Pökgi*)

Çekipdirler suraty,
Bardyr dünýän zynaty. (*Karta*)

Elim etse hereket,
Kagyz ýüzi bereket. (*Hat*)

Ýerden çykar pökgerip,
Telpeklidir hekgerip. (*Kömelek*)

Togalajyk çörejik –
Ortasynda dört tikeç. (*Ililik*)

Ýerden çeker tolkun-tolkun suraty,
Keşdelenen oklaw ýaly syraty. (*Ýylan*)

3-nji gönükmə. Goşgyny labyzly okaň. İçinde “*u*, *ü*” harplary gelen sözleri saýlap ýazyň hem-de olaryň haýsy bogunlar-da gelendiklerine üňs beriň.

Gulak salsaň, men saňa
Ençe öwüt bereýin
Eziz inim, eliňde
Günde kitap göreýin.

Başarsaň, batyr inim,
Ýata suwy içmegin.
Özüňden ula duşsaň,
Salam bermän
geçmegegin...

... Görseň gaçan çöregi,
Alyp ýuze sylgynyň.
Ýowuz günde derdine,
Ýarajak bol il-günüň...

... Baharda bägül bilen
Alma ekmäge çalyş.
Dostuňa gelen derdi
Bile çekmäge çalyş...

(A. Atajanow “*Eýerjek bol nakyla*”)

4-nji gönükmə. Sözleriň yzyna, “-*yň*, -*iň*, -*uň*, -*üň*” goşulmalalarynyň degişlisini goşup ýazyň.

Hat, hoz, köl, ýel, göz, gaz, gol, don, sök, kak, köp, gep, çöl.

Düz, dag, gum, tam, giň, yük, ýüň, yüz, gaz, un, buz, aş, gün.

Ýon, gur, ýum, al, ýol, ýuw, ýoň, Gyzylgum, Gülbahar, Gurbangül.

5-nji gönükmə. Aşakdaky hekaýajgy okaň. Aýratynlandyrylan sözleri göçüriň.

Men güýz gülleini gowy görýärin. Her ýyl sentýabré aýy gelende **howlymyzdaky gülle**

açylyp başlaýarlar. **Güller** edil ýaz aýlaryndaky ýaly kän däl-de, iri we seýrek **bolýarlar**.

Bu ýyl **howlymyzdaky** gyrmazy, gataňsy ýaprakly **güýz gülleri juda owadan bolup** açyldylar. Garaşszlyk baýramçylygy bellenjek **güni şol güllerden çemen bogup, mugallymymy gutlaryn**.

Güllerden ertir ir bilen ejeme hem **sowgat** bermek isleýärin. **Ýone**, ejem “**Güller howlymyza gowy** gelişyär. Meni begendirjek **bolsaň**, güllere **gowuja seret**. **Şonda** meni **gutladygyň** bolar” diýýär. **Gülleri ýolup öye salmagyň** gerek däldigini nygtaýar.

Güýz güllerini ertir irden synlamak has-da ýakymly. Säheriň **buldurap duran** damjalary **gül** ýapraklarynda, açylan **gülüň mahmal** ýaly gyzaryp **duran** reňkiniň **üstünde juda owadan görünüär**.

Hawa, güýzüň ilkinji günlerinde Garaşszlyk baýramy bellenilýär. Baýramçylyk **güni** penje penje **bolup** açylan **owadan güýz gülleri** bilen **mugallymlarymy, deň-duşlarymy, boýdaş joralarymy gutlaryn**. (Gazetden)

6-njy gönükmey. Sözleriň yzyna “**-lar, -ler, -da, -de, -dan, -den**” çekimsiz sese başlanýan goşulmalaryň degişlisini goşup, aşakdakylary göçürüň.

Künji, hünji, guty, tuty, soky, süri, guzy, tokly, böri, gumry, gyrgy, tüwi, hüwi, hüwdi, guýy.

Ýolly, Illi, köpri, suwçy, gumly, ýükli.

Gurdy, düzdi, ýoldy, bardy, sökdi, guýdy, duýdy, ýuwdy, döndi, urdy, çykdy.

7-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň içinde dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap depderiňze göcürüň.

Ýaz, düz, göz, boz, çöz, gez, köz, öz, hoz, yüz, çyz, az, siz, duz, söz, saz, buz, gaz, gyz, üz, süz.

8-nji gönükme. Sözlemeleri deňeşdirip okaň. Has gara ýazylan sözlerde dodak çekimlileriň ýazylyş aýratynlygyny düşündiriň.

Çaga gyzyl **güldür**.
Aman ýeriňde **otur**.
Baýramçylygy geçirip
ýörüşümüz.
Olaryň **sürüsü** uly.

Meniň **gülüm** – gül kişi,
Gülüp, oýnap ýörişi.
Çagany **güldir**.
Ol ýerinde **otyr**.
Biz **ýörüše** gitdik.
Men **sürini** gördüm.

§ 3. DAR ÇEKİMLILERIŇ DÜŞMEK WE DÜŞMEZLIK KADALARY

Ýadyňyzdamy? Dar çekimliler: *u, ü, y, i*

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagy üçin aşakdaky şertler gerek:

- 1) Dar çekimlisi düşyän sözüň soňy “**z, l, n, r, s, š**” çekimsizlerine gutarmaly;
- 2) Dar çekimlisi düşyän sözüň çekimlileri gysga aýdymaly;
- 3) Dar çekimlisi düşyän sözüň birinji bogny açık bogun bolmaly;
- 4) Düşüp galýan dar çekimliniň öňünden “**z, d**” –den başga açık çekimsizler gelmeli;

5) Dar çekimliniň düşüp galmagy üçin söze çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulmaly.

9-njy gönükmə. Bölejigi okaň. Dar çekimlisi düşürilip ýazyylan sözleri saýlap depderiňize göçüriň.

Bir bar eken, bir ýok eken. Gadym-gadym zamanda Saraý atly bir eýerçi bar eken. Onuň Mämmet diýen ýekeje oglý bar eken.

Günlerde bir gün eýerçi ogluna:

– Eý, oglum, men indi garrapdyryn, işe ýaraw-lygymyň ugry ýok. Men mundan beýlæk uzak ýaşamasam gerek. Bizde tükenmez mal-döwlet hem ýok. Bütin ömrüme zähmet çekip, üç ýüz tylla gazanyp goýdum. Men seniň geljegiň aladasyny etmeli. Aýt, haýsy senedi ýagşy görýärsiň, söwdagär boljakmy, ýa sazanda bolasyň gelýärmi, ýa-da molla boljakmy? Ine, oglum, sen haýsy käri gowy görseň, men şoňa göräräk bolaýyn – diýen.

10-njy gönükmə. Aşakdaky sözleriň yzlaryna çekimli seler bilen başlanýan goşulmalar goşup, depderiňize göçürip ýazyň.

Agyz, deňiz, maňyz, owuz, oglul, bagyr, tomus, nebis, çebiş, nagyş, kümüş, sygyr, köwüş, demir, söwüş, öwüs, ýagyş.

11-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri depderiňize göçüriň we dar çekimlileri düşüp galýan sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Kümşüň kakasyna hat geldi.

2. Egni çal kitelli Allaberdi ýygnagyň başlygy boldy.

3. Durdy tomsuna Hywa şäherine gezelenje gidýärdi.

4. Sapar aganyň ogly Myrat şu ýyl instituty guitarýar.

5. Okuwçylaryň jogabyndan mugallymyň göwni şat boldy.

6. Gyzgyn çäge maşynyň tigriniň tiz aýlanma-gyna päsgel berýärdi.

12-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we göçüriň. Olaryň ikinji bognundan “*y*, *i*, *u*, *ü*” dar çekimlileriniň düşüp galmaçlygynyň sebäbini aýdyp beriň.

1. Tamdyr – tamdyry, kendir–kendiri, baldyr–baldyry, ýalňyş–ýalňyşyp.

2. Namys – namysy, bölün – bölünip, gawun – gawuny.

3. Gyzyl–gyzyla, çadır–çadyryň, tütün–tütüniň, ekin – ekiniň.

13-nji gönükmə. Bu sözleriň soňuna çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşup, depderiňize göçüriň. Ikinji bogundaky dar çekimlileriň düşüp-düşmezligine üns beriň.

Deňiz, nebis, ümür, agyl, semiz, oglu, agyz, gadyr, takyr, gurşun, gawun, tütün.

Nusga: deňzi, tütüni.

14-nji gönükmə. Sözleri okaň, soňra nusgada görkezilişi ýaly edip depderiňize göçüriň.

Nusga:

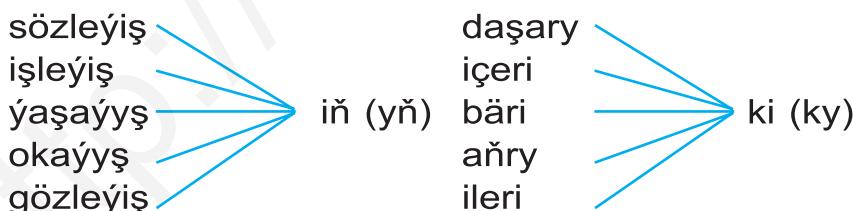
Ikinji bognunda dar çekimlisi düşen sözler	Ikinji bognunda dar çekimlisi düşmedik sözler
Bagryň – bagryň	Ýyldyz – ýyldyzyň

Bagryň, kendiriň, maňzy, ýyldyzy.
Tomsuň, çadyryň, baýryň, çagyryň.
Göwnüň, ekiniň, sygryň, ýylgynyň.

15-nji gönükmə. Aşakdakylary göçürip ýazyň we **-ýış, -ýış** goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Maşgalanyň ýasaýşy agzybirlikde. 2. Maralyň okaýşy mugallymyň göwnünden turdy. 3. Agşamda Gyrmyzynyň edebi dilde sözleýşine hemme haýran galdy. 4. Onuň rus dilinde gepleýşi oturanlara täsir etdi. 5. Suw – ýasaýşyň gözbaşı. 6. Onuň öý işini işleýşi dogrumy? 7. Onuň kitap saklaýşyna kitaphanaçy minnetdarlyk bildirdi.

16-nji gönükmə. Shemada görkezilenleri dogry görnüşde ýazyň.

17-nji gönükmə. Aşakdaky sözleriň soňuna “**d, k, l, r, s**” sesleri bilen başlanýan goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Aňry, bäri, ýokary, ileri.

§ 4. SÖZ BOGUNLARYNY TÄZE SETIRE GEÇİRMEK

Ýadyňyzdamy?

Birbada aýdylýan söz böleklerine bogun diýilýär.

Sözlerde näçe çekimli ses bolsa, şonça hem bogun bolýar.

1. Eger ýazylýan söz setiriniň ahyryna yerleşmese, ony zoraýakdan şol setire sygdyrjak bolmaly däl. Onuň sygmadyk bölegini yzky setiriň başyna ýazmaly.

2. Şonda ýazylýan sözüň sygmadyk bölegini bolşy ýaly täze setire geçirilmeli däl. Olaryň bogunlaryna esaslanmaly.

3. Setire sygmadyk söz bölekleri bogun esasynda setirden setire geçirilýär. Şonda diňe bir harpdan bolan bogun (**a-dam**, **u-ky**, **i-ge**, **a-ta**) setiriň ahyrynda we ondan soňky setiriň başında ýazylmaýar.

4. Şonuň üçin setir ahyrynda iki we ondan köp harplar bilen aňladylýan bogun ýa bogunlar ýazylyp, galanlary täze setire geçirilýär.

5. Sözler bogun esasynda setirden setire geçirilende, setiriň ahyryna düşýän bognuň yzynda defis goýulýar. Defis bilen ýazylýan bölekler täze setire geçirilende bolsa, setir soňunda we täze setiriň başında defis goýulýar.

6. Şol defis bogunlary we bölekleri bir söze birleşdirýän orfografik belgi bolup hyzmat edýär.

18-nji gönükmə. Suratlara seredip hekaýajyk düzüň. Düz-zen hekaýaňyzdan dört sany sypat aňladýan sözleri bogna bölüp ýazyň.

19-njy gönükmə. Sözleri okaň we olaryň hersinde näçe bognuň bardygyny biliň. Soňra olaryň hersini nusgada görkezi-lişи ýaly edip, setirden setire geçirip ýazyň.

Okuwçylarymyzdan, okaýışlarymyz, dostlarymyzyň, mugallymlarymyzyň, syýahatçylaryň, işleýişlerimiz, çagalarymyzda.

Nusga: O-kuwçylarymyzdan, okuw-çylarymyzdan, okuwçy-larymyzdan, okuwçyla-rymyzdan, okuwçylary-myzdan, okuwçylarymyzdan.

20-nji gönükmə. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň, her sözde näçe bognuň bardygyny biliň.

Guýrukłary menek-menek,
Äleangoşar tawus guşy.
Oýun edýäň, atýaň henek,
Hasyrdylaň çawuşmydy?!

Ýelekleriň her ýan ýaýyp,
Saýranda çyndan söydüren,
Kimkä gözelligiň täjin,
Seniň başyňa geýdiren.

(Žurnaldan)

§ 5. SÖZLEMIŇ BAŞ WE AÝYKLAÝJY AGZALARY

Ýadyňyzdamy?

_____ eýe

===== habar

Sözlem sözlerden emele gelýär.
Sözlem gutaran oý-pikiri aňladýar.
Sözlem asuda, belent hem sorag intonasíýada
aýdylýar.
Sözlemiň soňunda nokat (.), ýüzlenme (!), sorag
(?) belgileri goýulýar.
Sözlemde eýe, habar, aýyklaýy agzalar bolýar.
Eýe we habar sözlemiň baş agzasydyr.

21-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemleri okaň, eýe bilen
habaryň aşagyny çyzyň.

1. Gözel okaýar. 2. Myrat hat ýazýar. 3. Maýsa
tikinçilik kružogyna gatnaşýar. 4. Okuwçylar pagta
meýdanyna gezelenje gitdiler. 5. Biziň ýurdumyzda
dürli milletler ýasaýar. 6. Çagalar gyzykly ertekileri
höwes bilen okaýarlar. 7. Gurbanyň agasy ökde
ussa.

22-nji gönükmə. Aşakdaky bölekleri okaň, soňra olaryň
éýeleriniň aşagyny çyzyň.

1. Myhman ataňdan uly. (*Nakyl*). 2. Garaňky
jaýda gaplaň gürlär. (*Matal*). 3. Şeýle çagalary
yatdan çykaryp bolarmy? Meniň balalarym örän
gowudyr. Men olara guwanmany, kime guwanayýin.
Şolary söymän, kimi söyeýin? Şolar bolmasa, men
kime gerek ahyry.

23-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň, galdyrylan dyngy
belgilerini goýup göçürüň. Soňra olaryň habarynyň aşagyny
çyzyň.

Tomus kanikuly günleridi. Biz öz maşgalamyz
bilen çölde çopan bolup işleýän kakamyň ýanyna
kömek bermäge gitdik.

Bir gün özümiň Akbaý atly itimi ýanyma alyp goýunlary örä sürdürüm. Men goýun bakyp ýördüm. Birdenkä Akbaý ýitirim boldy tiz wagtdan hem agzy bir zatly dolanyp geldi. Men oňa ilkibada ünsem bermedim. Haçan-da Akbaýyň agzynda bir zadyň naýynjar gygyrýandygyny eşidenimden soň onuň bir zat tutandygyny bilip galdym.

Men Akbaýyň ýanyna ylgap diýen ýaly bardym. Görsem onuň agzynda kiçijik towşan çagajygy bar ekeni Men wagt ýitirmän Akbaýyň agzyndan çebşegi aldym. Agzyndan awy alnan it menden öýkeli halda bir gezek hyňrandy-da, çetiniň düýbüne baryp oturdy.

24-nji gönükmə. Teksti okaň. Sözlemleriň pikir aňladyşyna üns beriň. Soňra her sözlemiň eýesini we habaryny saýlap ýazyň.

Mikola şol gyzyl horazy halady. Ol ony tutjak bolup, towuklaryň üstüne okduryldy. Towuklar gygyryşyp gaçdylar. Emma gyzyl horaz gaçmady. Ol ganatlaryny kakysdyryp, haýbat bilen gygyrdy. Mikola onuň haýbatyndan gorkmady. Ol tüpeňjigini süýräp, onuň üstüne topuldy. Ýaňky horaz hem ala zenzele turzup, Mikolanyň üstüne towusdy.

(H. Ysmaýylow “Iki atanyň birogly”)

25-nji gönükmə. Çeper eserlerden 6 sözlemden ybarat tekst ýazyň. Eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

26-njy gönükmə. Teksti okaň we göçüriň. Her sözlemdäki aýyklaýy sözleriň aşagyny çyzyň.

Durdynyň kakasy Annaguly aga obada tanalýan balaryçydy. Her ýyl ýaz pasly gelende, Durdy kakasy

bilen ary öýjagazlaryny güllän erik baglarynyň, gowaça meýdanynyň gyrasyna eltip goýýardy. Kakasy ogluna arylar bilen baglanyşykly kynrak ýumuşlary buýurmaýardy. Arylar bilen işleşmek örän çylşyrymlydy, seresaplylygy talap edýärdi. Annaguly aga arylardan bal ýygňanynda ýüzi torly başgaby hem-de ýörite eşigi geýerdi. Onsuz ary öýjagazlarynyň golaýyna baraýmak hatarlydy.

§ 6. SÖZLEMIŇ DEŇDEŞ AGZALARY

Ýadyňzdamy?

Deň heň, deň pauza bilen aýdylyp, belli bir soraga jogap bolýan sözlere deňdeş agzalar diýilýär.

Deňdeş agzalaryň arasynda otur (,) goýulýar. Otur olary biri-birinden aýratynlandyryp görkezýär.

27-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we deňdeş agzalary tapyň. Soňra olary saýlap depderiňize ýazyň.

Adamlar öý haýwanlaryny bede, saman, künjara we däne bilen idedýärler. Olary ýyly jaýlarda saklaýarlar. Adamlar öý haýwanlary üçin iýmiti, ýyly jaýy tomusda taýýarlaýarlar.

Möjek, tilki, şagal ýaly çöl haýwanlary gyş aýlarynda gaty horlanýarlar. Olar öý haýwanlaryny iýjek bolup, obalara gelýärler.

Keýikler, towşanlar bolsa çöp-çalam, ağaç we ot köklerini iýip oňýarlar.

Ýylan, pyşdyl ýaly haýwanlar gyşyna ýeriň aşagynda gymyldaman ýatýarlar.

28-nji gönükmə. Aşakdaky teksti göçüriň. Deňdeş agzalaryň arasynda otur goýuň.

Özbegistan watanymyzda özbekler garagalpakkılar gazaklar türkmenler ruslar azerbayjanlar gyrgyzlar täjikler ermenler tatarlar we başganda milletler ýaşaýarlar. Bu milletleriň hemmesi agzybir ýaşaýarlar zähmet çekyärler. Şol dostluguň agzybirligiň netijesinde biziň Watanymyz gülläp ösýär. Dostluk-doganlyk mizemez güýcdür.

29-njy gönükmə. Teksti okaň. Deňdeş agza bolup gelen sözleri saýlap depderiňize ýazyň.

Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň “Nas atan”, “Çilim”, “Gybatkeş”, “Çilim çekmegil”, “Munda çilimkeş”, “Naskeş”, “Çilimkeş” ýaly goşgulary bar. Şahyr bu goşgularynda adam üçin zäherli çilimi, nasy, neşäni çekmezligi ýaşlara öwüt-nesihat edipdir. Adamy akyl-huşdan, güýç-kuwwatdan aýyrýan iň erbet, zyýanly zatlar barada aýdylýar.

30-njy gönükmə. Aşakdaky sözleri deňdeş agza hökmünde ulanyp, özünizden baş sany sözlem düzüň.

1. Sähra, Gunça, Maral, Maýsa.
2. erik, alma, üzüm, şetdaly.
3. orýar, döwyär, arassalaýar.
4. okady, ýazdy, surat çekdi.
5. gülleýär, ösýär.

31-nji gönükmə. Göçüriň we deňdeş agzalarynyň aşagyny çyzyň. Olaryň sözlemde haýsy agza bolup gelendigini we nähili soraglara jogap bolýandygyny aýdyň.

Ýaz günleriniň biridi. Men, jigim, kakam dagymyz Daşkent şäherine gezelenje gitdik. Şäheriň owadan

jaýlary, köçeleri, baglary göwnüňi açýar. Biz magazinlere aýlandyk. Kakam jigime oýunjak, maňa kitap alyp berdi. Soňra çayhana gelip, naharlandyk, çay içdik, dynç aldyk. Şäherde gatnaýan maşynlaryň, awtobuslaryň yzy üzülenok. Şäheriň ajaýyp güzel keşbi bizi haýran galdyrdy.

§ 7. BAŞGANYŇ SÖZİ

Ýadyňyzdamy?

Käbir sözlemlerde başganyň sözi hem ulanylýar.

Başganyň sözi sözlemiň başynda, ortasynda hem ahyrynda gelip bilýär.

Sözlemiň ortasynda hem ahyrynda gelen başganyň sözünüň öňünden iki nokat (:) goýulýar.

Başganyň sözünüň başlanýan ýerinde goşa dyrnak (“) açylýar, onuň guitarýan ýerinde hem goşa dyrnak (”) ýapylýar.

Başganyň sözünüň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

32-nji gönükmə. Okaň. Her sözlemdäki awtoryň sözünü we başganyň sözünü aýdyp beriň.

1. “Sagdyn bedende sagdyn ruh” diýip, örän dogry aýdypdyrlar. Sport bilen meşgullansaň, özüňi sagdyn, oňat duýarsyň. 2. Türkmen halkynyň beýik şahyry Magtymguly: “Mert ýigit baryny ýoklamaz” diýip aýdypdyr. 3. Mugal-lym ýowara gelmedik okuwçylara ýüzlendi: “Zähmetden gaçýanyň namart boldugydyr!”. 4. Olar meni gördüler-de: “Dürnabat daýza, ýol taýgak, suwy biz getireris” diýip, bedrelerini dolduryp suw getirdiler.

33-nji gönükmə. Sözlemli okaň we göçüriň. Başganyň sözünde ulanylýan belgileri degişli ýerinde goýuň.

1. Gökde Güneş adam ýaly,

Gam çekme oglan diýdi.

Ýerde güller adam ýaly,

Gam çekme oglan diýdi.

2. Yaşasyn parahatçylyk diýip, dokladçy sözünü tamamlady. 3. Yaşuly çagalara mähir bilen garadyda Ösüň balalarym, ösüň! Watanymyzyň mynasyp adamlary bolup yetişmäge şu günlerden pugta taýýarlanyň diýdi. 4. Döwran ejesine şeýle diýdi Eje, menem ulalanymdan soň, ökde hünärlı ussa bolaryn.

34-nji gönükmə. Okaň we köp nokatlara derek degişli başganyň sözünü ýazyp, depderiňize göçüriň. Awtoryň sözünüň aşagyna bir çyzyk, başganyň sözünüň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Başganyň sözünüň nähili punktuasion belgiler bilen tapawutlandyrılýandygyna üns beriň.

Awtoryň sözü	Başganyň sözü
1. Köneler: ... diýip aýdyp-dyrlar.	“Dost dostuň aýnasy”.
2. Biziň ata-babalarymyzdan gelýän şeýle ajaýyp pähim bar: ...	“Edebiň ýagşysy ulyны syla”.
3. Özbek şahyry Gafur.	“Beýik döwletimiň eziz”.

§ 8. YÜZ TUTMA SÖZİ

Ýadyňzdamy?

Yüz tutma sözleri kim-de bolsa birine yüzlenilýändigini, pikiriň şoňa gönükdirilýändigini aňladýar.

Ýüz tutma sözleri bir we birnäçe sözlerden bolup biler.

Olar sözlemiň başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda-da gelip biler.

Şözlemiň başynda gelen yüz tutma söz asuda heňde aýdylsa, onuň yzyndan otur belgisi, belent heňde aýdylsa, ýüzlenme belgisi goýulýar.

Şözlemiň ortasynda gelen yüz tutma sözleriniň iki tarapyndan, ahyrda geleniniň hem öňünden otur belgisi goýulýar.

35-nji gönükmə. Okaň we göçüriň. Ýüz tutma sözleriniň aşagyny çyzyň we degişli ýerlerinde oturlary goýuň.

1. Ogulgerek siz haýsy mekdebiň okuwçylary bilen aragatnaşyk saklaýarsyňz. 2. Gözel, biz ertir şähere gezelenje gitjek – diýip Maýsa habar berdi. 3. Biz siziň beren terbiýäñizi hiç wagt unutmarys hormatly mugallym! 4. Men indi eje bäsinqi synpda okaýaryn ahyry! 5. Böwenjik:

– Eý garryja mama menä seni iýäýjek – diýipdir welin garryja mama:

– Wah-waheý oglum iýäýseňem bolardy welin sen gaty doýupsyň. Ýatyp dynjyňy al... – diýipdir.

36-njy gönükmə. Teksti okaň we yüz tutma sözleri tapyň. Soňra içinde yüz tutma sözi bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Tomus günleriniň birinde Annagulynyň kakasy Berdi aga Annagulyny ýanyna çagyryp:

– Oglum, bar, ýabyny suwa ýakyp gel – diýdi. Annaguly gözüni tegeläp:

– Baý-ba!... Men ýabyny münüp bilýänmi näme? – diýdi.

— Münüp bilmeseň, men mündürer goýbererin. Hany, gel, oglum, mündüreýin – diýip, ogluny ýaba mündürmekçi boldy. Emma Annaguly gorkup:

— Kaka, idip äkidäýeýin-le?! – diýip ýalbardy.

— Ýok, münüp git. Heý, zöwwetdin – diýip, ogluny gaharly göterip, ýabynyň üstüne batly oturtdy.

(A. Dyrdyýew “*Bagtly ýigit*”)

LEKSIKA

Leksikadan geçenleri gaýtalamak

Ýadyňyzdamy?

Diliň sözlük sostawyny öwredýän dil biliminiň bölümne leksika diýilýär.

Sözler asyl manysynda we göçme manyda ulanylýarlar.

Sözün öz asyl manysynda ulanylmagyna sözün asyl manysy diýilýär.

Meselem: galam, tagta, demir we şuňa meňzeşler.

Özuniň asyl manysyny aňlatman, göçme many aňlatmagyna sözün göçme manysy diýilýär.

Meselem: “ak altyn” – pagta, “gara altyn” – nebit, “polat at” – traktor we şuňa meňzeşler.

37-nji gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Göçme manyda ulanylan sözleriň aşagyны çyzyň.

1. “Polat atlар” dynuwsyz işledilýär. 2. “Zähmet pälwanlary” jan aýaman zähmet çekýärler. 3. Gowa-çadan bol hasyl alynýar. 4. “Ak altyn” harmany gün-günden beýgelýär. 5. “Gara altyn” ussatlary

hem olardan kem galar ýaly däl. Olar gara ýeriň göwsünden “gara altynyň” tükenmez baýlygyny bolelin çykaryp, dürli senagat maşynlarynyň janyna jan goşýarlar. Olaryň ýüreklerine kuwwat berýärler.

38-nji gönükmə. Sözlemleri okaň, has gara ýazylan sözleriň nähili manylarda ulanylandygyny biliň.

1. Kanalyň boýunda **ýowşanlar** gögeripdir.
2. Men **enemi** gowy görýärin.
3. **Senem** başinji synpda okaýar.
4. Myrat aga **towşan** hem **keýik** barada gürrüň berdi.
5. **Towşan** bilen **Keýik** oňat okaýar.
6. Çölde **gandym**, **çerkez**, **sazak** köp bitýär.

§ 9. OMONİMLER

Ýadyňyzdamy?

Aýdylyşy we ýazylyşy birmeňzeş bolup, aýry-aýry many aňladýan sözlere onomimler diýilýär.

Meselem: “ýüz” diýen sözi alyp göreli. Bu söz 100 diýen sany, adamyň yüzünü, suwda ýüzmegi, malyň derisini ýüzmegi aňladýar. Emma ol söz aýry-aýry manyly dört zady aňladýan bolsa-da, olaryň aýdylyşy, ýazylyşy meňzeşdir.

39-nji gönükmə. Okaň. Has gara ýazylan sözleriň şol sözlemdäki aňladýan manysyny düşündiriň. Soňra olaryň onomimlerini tapyň.

Gülälekli baharyň ajaýyp günleriniň biridi. Howa maýyldy. Howanyň **ýuzi** durudy. Dynçalyş günü bolany üçin biz oglanlar bilen baýyrlyga gezelenje gitdik. **Biz** baýyrlykda gezelenç edip, esli salym

eglendik. Birden asmanda bulut peýda bolup, ýel turdy. Ýagyş ýagmaga başlady. Emma ýagyş köp ýagmady. Edil başlaýsy ýaly ýagyş tiz diňdi. Tebigat owadan görnüşe girip, asmanda älemgoşar peýda boldy. Biz älemgoşary ýakyndan synlamak üçin baýryň üstüne ýlgasyp çykdyk. Älemgoşar tiz wagtda gözden ýitdi. Howanyň **yüzi** açyldy.

40-njy gönükmə. Göçüriň. Köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri tapyp ýazyň. Soňra haýsy sözleriň omonimdeşdigini (sesdeş sözleridigini) we olaryň manylaryny aýdyp beriň.

1. Bu ýyl gaty sowuk boldy, ... ýagdy. 2. Şulary samana ... we gölәniň öňüne goý. 3. Enemiň alan matalarynyň arasynda ... hem bar. 4. Ädikçi adık tikmek üçin ... aldy. 5. Uzak ýerden gelen myhman suw içip ... 6. Daşy ... ýaly, içi un ýaly (*Matal*). 7. Adamlar daň ... berende, işe ugradylar. 8. Bagşy toýda ... çalýar. (*gar, biz, gan, saz*).

41-nji gönükmə. Aşakdaky sözleriň aňladýan manylaryny aýdyp beriň we sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

At, ot, bol, saç, gül.

§ 10. SINONİMLER (MANYDAŞ SÖZLER)

Ýadyňyzdamy?

Ýazylyşy dürli-dürli bolup birmeňzeş ýa-da biri-birine ýakyn many aňladýan sözlere sinonim diýilýär. Meselem **ýagşy, gowy, oňat**. Bu ýerde üç sany söz bar. Olaryň her biri dürli seslerden we harplardan düzülen, emma olaryň manysyna üns bersek, üçüsü-de oňatlygy aňladýar.

Gurt, böri möjek diýsek, bu hem şeýledir. Bular dürli-dürli seslerden düzülen üç sany söz bolsalar-da, bir zady, bir manyny, ýagny möjegi aňladýar. **Tam, öý, jay, otag** diýen sözler bolsa olar birmeňzeş zady bildirmeseler-de, manysy boýunça biri-birine ýakyn bolan zady aňladýarlar.

42-nji gönükmə. Okaň. Sözlemlerdäki sinonimleri saýlap ýazyň.

O-da biziň hemmämiz ýaly, özünü bileli bäri arzuw edýär.

Ol göreşiň ähli tärlerini bilýn, bedeni kuwwat bilen ýugrulan pälwan – dünýä çempiony bolsa diýip arzuw etdi.

Ol dilewar, sazanda, müneçjim bolsam diýip arzuw etdi.

Ol ökde inžener-konstruktor bolsam, gumda, suwda, howada ýoreýän awtomobiller ýasasam diýip arzuw etdi.

Ol agronom – alym bolup, bugdaýyň on esse köp hasyl berýän sortuny döretsem, ýer ýüzüniň açlary çörekden doýsa diýip arzuw etdi.

Ol öz neberäm özümden ökde bolsun diýip arzuw etdi.

Ol diňe arzuw etdi. Onuň ýoldaşlary bolsa, arzuw bilen birlikde hereket hem etdiler.

(A.Haýdow. “Oňat arzuwlar”)

43-nji gönükmə. Aşakdaky nakyllaryň manysyny düşündiriň we depderiňize göçüriň. Sinonimleriň aşagyny çyzyň.

1. Edebiň ýagşasy – ulyны syla.
2. Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar.
3. Adam bardyr, adamynyň

nagşydyr, adam bardyr, haýwan ondan ýagşydyr.
4. Akmak söz atyşyndan belli, guş – uçuşyndan.
5. Ýagşydan at galar, ýamandan – set.

44-nji gönükmə. Aşakdaky sözleriň sinonimini (manydaş sözlerini) tapyp, depderiňize ýazyň.

1. Watan, ... , ... , ...
2. Batyr, ... , ... , ...
3. Köňül, ... , ... , ...
4. Şemal, ... , ... , ...
5. Çörek, ... , ... , ...

§ 11. ANTONİMLER

Ýadyňyzdamy?

Garşydaş manyda ulanylýan sözlere antonimler diýilýär.

Meselem: uly-kiçi, beýik-pes, ýaş-garry, uzungysga, ince-ýogyn, galyň-ýuka, ýagşy-ýaman we şuňa meňzeşler.

45-nji gönükmə. Okaň. Aşagy çyzylan sözleriň manysyny aýdyp beriň we olary nusgadaky ýaly edip depderiňize göçürüň.

1. Mekdebimizde ata-eneler ýygñagy boldy.
2. Biz gije-gündiz dynman okaýarys.
3. Edepli ýaş oglan-gyzlar garry adamlary hemise sylaýarlar, hormatlaýarlar.
4. Okuwçylaryň ählisi ak köýnek geýip, gara galstuk dakypdyrlar.
5. Garry enäniň agyr ýükünü ýeňletdik.

Nusga: ata-ene, ... , ... ,

46-njy gönükmə. Okaň. Soňra antonimleri (garşydaş manyly sözleri) tapyp, nusgadaky ýaly edip depderiňize göçürüň.

Ýaz, adam, ýer, darak, gyş, giň, dar, erkek, aýal, söz, kiçi, gündiz, beýik, pes, ak, goýun, gara, depe, diş, gije, ýogyn, sözlemek, ýaman, barmak, gowy, uzyn, ince, gysga, gurşun, ýaş, uly, stol.

Nusga: Ýaz-gyş, ... , ... ,

47-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň. Soň antonimleri depderiňize göçürüň.

Biz çopanlaryň goşuna baryp düşenimizde, gün öýleden agypdy. Tomsuň jöwzasyň gazabyny asyrlar boýy başyndan geçirip gelýän alaň-alaň bolup ýatan gumlaryň aýakýalaň üstüne bassaň, aýagyňy sazagyň goruna sokan ýaly edäýjegiňe gözüň ýetip dur. Içiňden geçip gelýän gyzgyn ýelden janly-jandarlaryň janyny saklamagyň birinji şertiniň sowuk, süýji suwdugyny dilsiz-agyzsyz düşündirip bilyär.

Maşyndan düşen badyna, meniň ýoldaşymyň gözü kölegeden asylgy suwly gaba düşdi. Ol soragsyz-idegsiz gaba eňegini basdy.

Men ýoldaşymyň bolşuny birhilirák görüp, oňa degşibräk:

– O-how, Gurban! Sen bilýäň ahyry, bu guýyň suwy aky. Ony diňe mal içip bilýär, çopanlar üçin bolsa, agyz suwuny 60 kilometrlik ýerden maşyn bilen gatnadýarlar. Çopanlara seniň süýji suw getirip bereniňden-ä geçen, ýöne bularyň barja süýji suwlaryny gutaraýmaweriň – diýdim.

Ýaşuly çopan Garýagdy aga ýylgyryp: – Bolsada, oglum, çopan üçin süýji suwuň dermandygyny gowy bilýän ekeniň. Ýöne indi çopanlardan ol kynçylyk geçdi. Goý, azar bermäň, keýpini köklesin! (*Žurnaldan*)

48-nji gönükmə. Göçüriň. Garşydaş manysy bolup biljek sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň antonimini tapyp, dilden aýdyp beriň.

1. Egri azar – dogry ozar.
2. Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar,
Ýamana ýanaşsaň, belasy ýokar.
3. Tomus depesi gaýnamadygyň,
Gyş gazany gaýnamaz.
4. Illim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn.
5. Özüni süýt bilgil, dostuňy gaýmak.
6. Giç ýat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur.
7. Köp ýaşan bilmez, köp okan biler.

§ 12. UMUMYHALK SÖZLERİ. DIALEKT WE PROFESSIONAL SÖZLER

Ýadyňyzdamy?

Türkmen dilindäki sözleriň köpcüligi halk köpcüligine düşnüklidir. Bu sözlere umumyhalк sözleri diýilýär.

Meselem: çörek, suw, asman, ýer, guş, ak, gök, gara, uzyn, gysga; gel, git, otur, tur, aýt.

Biz gündelik sözleýşimizde halk köpcüligine düşnükli bolan sözlerden peýdalanýarys. Ýöne türkmen dilinde halk köpcüligine düşnükli bolmadyk sözler hem bar. Olaryň käbiri belli bir kärdäki adamlara düşnükli bolsa, beýleki bir toparyna düşnüsiz bolýar. Mysal üçin, müdir, pedgeňeş, janly burç, trigonometriýa, fonetika, leksika, fonema, morfologiýa, ýaly sözler, elbetde, halk tälimi işgärlerine, okuwçylara düşnüklidir. Bular ýaly sözlere professional leksika

 diýilýär. Elbetde, tehniki leksikanyň oba hojalyk işgärlerine, tersine oba hojalyk leksikasynyň bolsa başga bir kärdäki adamlara düşüniksiz bolmagy mümkün. Şonuň üçin her bir pudagyň özüne mahsus leksikasy bar.

49-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň we ýazyň. Köpcüligiň aktiw ulanýan sözlerini düşündiriň.

Biziň mukaddes çöregimiz

Ine ol ekerancynyň zähmetiniň täji, özüne ýeňil-yelpaý garalmagyny islemeýän mukaddes çörek.

Çörek hil-hil bolýar: gyzgyn çörek, sowuk çörek, gaty çörek, gowy çörek, setanda-seýranda ýeňil bolaýmasa, köplenç agras çörek... Ol hut adamyň özünü alyp barşy, onuň keýpihonlugu, gylyk-häsíyeti ýalydyr.

50-nji gönükmə. Surat boýunça köpcüligiň aktiw ulanýan sözlerinden peýdalanylп hekaýajyk düzüň we ony atlandyryň.

51-nji gönükmə. Ýokardaky okan goşgyňyzyň mazmunyny dilden aýdyp berer ýaly özüňizden oňa degişli plan düzüň.

52-nji gönükmə. Gepleşigi okaň. Nämə üçin agtygy enesine düşünmändir.

- Meýlis jan, ekinden bäs-alty sany pyýaz getir.
- Ene, nämə getir diýdiň?
- Pyýaz.
- O nämə diýdigiň?
- Oňa “sogan” hem diýýärler.

§ 13. BAŞGA DILLERDEN GEÇEN SÖZLER

Ýadyňzdamy?

Başga dillerden türkmen diline geçen sözlere alynma sözler diýilýär.

Janly gepleşik arkaly geçen alynma sözler türkmen diliniň ses aýratynlyklaryna laýyk getirilýär we dürs ýazuw kadalaryna boýun egdirilýär.

Meselem: kürüşge, çäýnek, bedre, teletin, konfet, stakan we şuňa meňzeşler.

53-nji gönükmə. Bölegi okaň we ýazyň. Başga dillerden geçen sözleriň aşagyny çyzyň.

Samolýotyň penjiresinden garaýaryn. Biziň awiasiýamyzyň soňky onýyllyklaryň dowamynda neneňsi öňe gadam urandygy hakynda oýlanýarsyň.

Myhmanhanada bize gant, çörek, çäý hödür etdiler. Telewizory açdyk, uly stoluň başynda soňky habarlary diňläp, aşsam şamyny iýdik. Ýolda aijygypyryrys öýdýän, işdämiz açyldy.

54-nji gönükmə. Sözleri okaň we olaryň haýsylarynyň başga dillerden geçen sözlerdigini anyklaň. Soňra olary saýlap, nusgadaky ýaly edip depderiňize ýazyň.

Edepli, gazet, synp, sportsmenler, woleýbol, mugallym, suw, adam, desterhan, ruçka, öý, dutar, owaz, futbol, hokkeý, hormat, limonad, toprak, dessan, töwerek, edebiýat, gawun, eje.

§ 14. KÖNELİŞEN WE TÄZE SÖZLER

Ylmyň, tähnikanyň, medeniýetiň ösmegi bilen diliň sözlük düzümi hemiše üýtgeýär: dilde ozal bolmadık täze sözler ýuze çykýar, könelişen sözler ulanychdan galýar. Şeýlelikde täze dörän sözler leksikada berk orun alýar, könelişen sözler bolsa ýitip gidýär.

Mysal üçin, türkmen dilinde “jykyr, ynkylap, arçyn, ýüzbaşy...” ýaly sözler öň aktiw ulanychda bolsa, häzirki wagtda bular ulanychdan galan sözler hasaplanylýar. Munuň tersine, häzirki wagtda “kompýuter, internet, paýnet, kollež, liseý, ýunesko...” ýaly sözler durmuşda aktiw ulanylýar.

Durmuşda aktiw ulanylmağa başlan täze sözlere neologizmler diýilýär. Durmuşda aktiw ulanmakdan galan sözlere könelişen sözler (arhaizmler) diýilýär.

Türkmen diline beýleki dillerden geçen sözlere alynma sözler diýilýar.

55-nji gönükmə. Aşakdaky surat boýunça öz düşünjäñizi beýan edip beriň.

56-nji gönükmə. Düşündirişli sözlükden 4–5 sany könelişen söz tapyň we manylaryny anyklaň we depderiňize ýazyň.

Meselem: köpük (teňne)...

57-nji gönükmə. Teksti okaň, sözbaşı goýuň. Onda ulanylan könelişen sözleri tapyň. Bu sözleriň ulanychdan galmagynyň sebäbini düşündiriň.

Atany zyndandan alyp çykyp, eli gandally duran tussaglaryň hataryna goşdular.

— Günäkärleri jezalandyrış meýdançasyna alyp barmaly — diýip, mirşab buýruk berdi.

Tussaglary ýoluň ortasy bilen alyp barýardylar. Yzda, önde, iki gapdalda her ädimden eli ýaragly serbaz barýardy. Olar aýagyny sähel haýal basan tussagyň böwrüne hyrlygyň ýeňsesi bilen düňküldedýärdiler...

Jezany yqlan ediji ýene münbere geldi.

— Ergeş ogly Haýytjan, Ysmaýyl ogly Mirmömin emir aly hezretleriniň emeldarlarynyň jynna kast etmäge synanyaklyklary üçin aýyplanylýar. Günäkärleri dar agajyndan asmaly.

(T. Saparov)

58-nji gönükmə. Özbegistanyň garaşsyzlyk almagy bilen baglanyşkly nähili sözler döredi? Gazet-žurnallardan şol sözler ulanylan dört sany sözlemi depderiňize ýazyň.

§ 15. TÜRKMEN DILINIŇ STIL AÝRATYNLYKLARY

Ýadyňyzdamy?

Gepleşik hem kitap stili özara tapawutlanýarlar.

Gepleşik stili haýsy-da bolsa biriniň öz pikirini başga birine dilden aýtmagydyr. Bu iki we köp adamyň özara pikir, sorag-jogap alyşmaklarynda ýüze çykýar.

Sözleýşiň ýazuw arkaly beýan edilýän görnüşine kitap stili diýilýär.

Edebi stil, resmi iş stili, publisistik stil hem kitap stiline degişlidir.

59-njy gönükmə. Aşakdakylyaryň stillerini deňeşdiriň we olardan edebi stilde beýan edilenleri saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Giň meýdanyň göwsünde, topbak-topbak gök çäýyrlyklaryň arasynda başlaryny galdyrman, ýaýraşyp otlap ýören sygyrlaryň çopany mendim.
(A. Durdyýew “Saýlanan eserler”)

2.–Sen bu işlere nädip ýetişyärsiň?

–Ýetişmän näme? Men gün režimim boýunça işleyärin.

–Gün režimini düzmegi saňa kim öwretdi?

–Türkmen dili mugallymymyz öwretdi.

60-njy gönükmə. Teksti okaň. Köp nokatlaryň deregine degişli harplary goýup göçüriň. Tekstiň haýsy stile degişlidigini anyklaň.

Mugallym mukaddes söz. Mugallym bu ajaýyp zemine eçilen mukaddes ylymlary ýaş nesle öwre...ýän ynsan. Ol aras...a, pák we dury çeşme kibi nesilleriň aňyna edep-terbiye guýýar.

Çaga bilim şalygynyň gapysyny açyp, ony töre geç...r- ýän-de mugallymdyr. Mugallymyň kömegi bilen çaganyň dünýägarayaýy giňäp, ol bu ümmülmez dünýä düş...nmegiň ilkinji ýodasyna gadam basýar. Mekdep bosagasyndan ilkinji gezek

ätlän çaganyň eline galamdyr depder tutd...ryp, ilkinji "A" harpyny ýazdyran mugallym, ertirki gün onuň diňe bir halypasyna däl, eýsem, ýakyn dost...na öwrülyär.

Mugallym – ol her bir adamyň kalbynda baky orun tapýan ynsan. Ol çaganyň zehin gaýma...yny goýaldyp, bilim paýhasyny berýär.

Mähriban mugallymlarymyzy ikinji ene-ata hasaplamałydyrys. Säher bilen ak pata berip, bizi ýola salýan eziz käbelerimiz bar bolsa, şol säherde mekdep gapysyny açyp, "Hoş geldiň!" diýip, mähir bilen garşy alýan mähriban mugallymlarymyza çäksiz minnetdardyrys.

MORFOLOGIÝA

Morfologiýa grammatikanyň özbaşdak bölümlemeniň biri bolup, sözleriň ýasalyşlaryny, üýtgeyişlerini we söz toparlaryny öwredýän ylymdyr.

§ 16. ASYL SÖZ WE GOŞULMA

Sözleriň esasy manylaryny bildirip, üýtgemän galýan bölekleré asyl söz diýilýär.

Meselem: ýylgyn, kelem, haly, deňiz we ş.m.

Özbaşdak ulanylman, sözlere goşulyp ulanylýan bölekleré goşulma diýilýär.

Meselem: oba – dan, daýhan – çylyk, gel – ýär, mekdep – lerimiz, iş – ciler, nä – dogry.

Bu sözlerdäki **oba**, **daýhan**, **gel**, **mekdep**, **iş**, **dogry** sözleri asyl sözlerdir, emma olara goşulan **-dan**, **-çylyk**, **-ýär**, **-lerimiz**, **-ciler**, **nä** – bölekleri bolsa goşulmalardyr.

Türkmen dilinde goşulmalar esasan sözün soňundan goşulýarlar. Emma “ *na-, bi*” ýaly käbir goşulmalar sözüň öňünden goşulýar. Bular **-syz, -siz, -suz, -süz** ýaly goşulmalaryň ýa-da **däl** sözünüň aňladýan manylarynda ulanylýarlar.

Meselem: tertip – bitertip – tertipsiz.
mälim – nämälim – mälim däl.

61-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okap, goşulmaly sözleri depderiňize göçürüň.

Bir bar eken, bir ýok eken, bir kel mekgejik bar eken. Yöne onuň keldigini özünden başga hiç kim bilmeýär eken.

Hawa, onuň hem edil beýleki mekgeler ýaly dokuz dony, sary gulpagy bolup, göwresi-de öz doganlarynyň hiç birinden pes däl eken.

Şeýle-de bolsa, ol özüniň kelligi üçin gaty kemsinyär eken.

Günlerde bir gün bu mekgejöwenleriň eýesi – olary ekip, kemala getiren garry mama uzak bir oba gezelenje gitmekçi bolupdyr. Gezelenje gidilende hem köplenç sowgatly gidilýär. Ol baryp, bäs ýegeniň hersi üçin bir mekgäni omrup, alypdyr-da, horjunyna dykyp ýola düşüpdir. (*Žurnaldan*)

62-nji gönükmə. Aşakdaky şygryň içinden asyl sözleri göçürip ýazyň.

Pişikler bilen syçanlar

Pişik çykdy ışıkden,
Syçan çykdy deşikden,
Ilki biri,
Soňra çykdy dostlary.

Olar öýde oýnadylar – bökdüler
 Ganarlardan ganarlara çykdylar.
 Iýdiler,
 İçdiler,
 Hinlerine bugdaý baryn çekdiler.
 Pişigiň bolanam örän oňat zat,
 Bolmasa syçanlar çykar durardy,
 Her gün gallamyzdan çeker durardy.

63-nji gönükmə. Aşakdakylary okaň we haýsy bölegiň many aňladyp, haýssynyň many aňlatmaýandygyny biliň.

gül-li	dil-li	iş-çi	ot-luk	el-im
gül-siz	dil-siz	iş-li	ot-ar	el-de
gül-le	dil-çi	iş-siz	ot-ag	el-iň
		li		
ýüz		lek	ýaz	ar
		siz		dy
				uw

64-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we göçüriň. Has gara yazylan sözleriň asyl sözünüň aşagyny çyzyň.

1. Olary hemme hormat edýärdi. “Näme üçin?” diýseňiz, Oraz **tertipli** we **edeppli** oglan.
2. Biziň öýümiziň ýanyndan **suwly** ýap geçýär.
3. Jeren gopuzyny çykarandan soň, hemmeden ozal rugsat soraýan ýaly bolup, öz ejesiniň **ýüzüne** çalarak ýylgyryp seretdi.
4. Ýygymçylar ir bilen pagta meýdanyna geldiler.
5. Barha galyp has belende
 Gök bahary söýyär erik.
 Gülli bahar her gelende
 Akja köýnek geýyär erik.

65-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip yazyň.

Bimaza, bitertip, nädogry, nätanyş, bimahal, parahat, bimany, bitarap, bidüzgün, nätanyş, näsag.

§ 17. SÖZLERİŇ HILLERİ

Sözler özleriniň aňladýan manylary, gurluşlary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

1. Oba, iş, işçi, dodak, ekin, bil, bilim, bugdaýymyz, demirçi, Meret, Ata, el, aýak, gumak, göz, gawun, kädi, alma ýaly bir sözden düzülip, bir düşünjäni aňlatmaga hyzmat edýän sözlere sada sözler diýilýär.

2. Daškent, Surhanderýa, Sarymaý, kellebaşaýak, orunbasar, Nurberdi, başatar, güneba-
kar, ýolbaşıçy ýaly birden artyk sözden düzülip,
bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

3. Uly-kiçi, gara-gura, oglan-uşak, ýorgan-
düşek, mal-gara, eýlæk-beýlæk, geýim-gejim,
elek-çelek, gaty-guty ýaly sözlere tirkeş sözler diýilýär.

66-nji gönükmə. Teksti okaň we göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň nähili sözlerdigini aýdyň.

Süýt

Süýt aşgazanda tiz özleşýär. Süýt içilenden soň, üstünden başga zat iýip-içmeli däl we uklamaly däl. Geçi süýdi içki organlara zyýanlydyr, emma öýken kesellerine peýdalydyr. Kelleagyrysy bolan,

gulaklary shaňlaýan, başy aýlanýan adamlar hem süýt içmekden saklanmalydyrlar. **Dalagy, bagry** agyrýan adamlara hem süýt zyýanlydyr. Süýt içini geçirýär.

Dürli záherlenmede **süýt** içmek peýdalydyr. Süýt dişleriňe zyýanly. Ol dişiň etini ýumşadýar. Şoňa görä-de süýt içilenden soň bal iýmeli.

(*Abu Aly Ibn Sina*)

67-nji gönükmə. Aşakdaky nakyllary okaň, ondaky sada sözleri tapyň. Soňra olaryň yzyna goşulan goşulmalaryny taşlap, asyl söz görnüşinde depderiňize ýazyň.

Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.
Saýany ekmedik salkynda ýatmaz.
Iki aýakly iki günde.
Ýekäniň çäňy çykmaž.
Duşmanyň peşeçe bolsa, pilçe gör.
Dostuň könesi ýagşy, donuň täzesi.

68-nji gönükmə. Teksti okaň. Soňra tirkeş sözleri saýlap, depderiňize ýazyň.

Gumy alkymlap oturan oba uzakdan sereden adama edil bir topbajyk bag ýaly bolup görünýärdi. Golaý-golaý geldigiňče-de obanyň ganatlary iki ýana gerilýär-de, gözüň okarasyny doldurýardı.

Bu gün obanyň ileri çetinde üç-dört toplum bolup ýokary göterilýän çal tüsse ol ýerde bol-telki biş-düşüň barlygyny bildirýärdi. Şemalsyz howada towlam-towlam kaka meňzäp, dik ýokary göterilýän, depesi saýylan ýüň ýaly ýazylyp gidýän tüssäniň çykýan ýeri Pälwanlaryň öýleridi.

§ 18. SADA SÖZLER

Bir sözden ybarat bolup, bir düşünjäni aňladýan sözlere sada sözler diýilýär.

Sada sözler bogunlardan hasyl bolýarlar, bogunlar bolsa seslerden düzülýärler.

Sada sözler bir bogundan (*at, it, al; ýol, ýap, ýuw; tam, suw, köl, gol; bagt, harp, dürs, çalt*), iki bogundan (*o-gul, a-gyz, ü-züm; ba-lyk, so-gan, to-wuk, go-ýun, to-ýun, ýyl-dyz, ýyl-gyn, gar-pyz*), üç we ondan-da köp bogunlardan (*o-ka-ra, a-la-ka, o-ma-ça; go-wa-ça; gur-lu-şyk-çy, e-ke-ran-çy-lyk*) düzülýärler.

69-njy gönükmə. Sözleri okaň we olaryň näçe bogundan düzülendiklerini anyklaň. Soňra sözü emele getirýän bogunlaryň áyratynlyklaryny aýdyň.

at	çal	wagt	kaka	ene	daýza	guýguç
iç	giç	güýç	daýy	eje	gumry	sülgün
iş	gap	düýş	mama	ata	sübse	ýylgyn
ak	diş	gulp	baba	aga	jüýje	gyrgyç

Şeýle bogunlardan düzülen sada sözleri tapyp, depderiňize göçürüň.

70-nji gönükmə. Aşakdaky şygry labyzly okaň. Soňra on-daky sada sözleri bogunlara bölüp aýdyp beriň.

Ýowarda

Ýekşenbede ýowar	Merdan,
boldy,	Meýdan
Dostlar üýşüp işe geldi.	Ýer agdaryp,
Gandym,	Armytlara dökün dökdi.
Gadam	Nury,
Badam ekdi.	Sary,

Salma gazyp,
Almalara joýa çekdi.
Pürli,
Dürli
Garly,
Narly

Alçalary üljä sapyp,
Baglarmyzy suwa ýakdy.
Pikir ediň,
Hany aýdyň!
Ýekşenbede bu ýowara
Näçe çaga işe çykdy?!

(*Hojageldi Nurmyradow “Jadyly sandyk”*)

71-nji gönükmə. Teksti okaň we ondaky bir, iki hem üç bogunly sada sözleri tapyň. Soňra tertip boýunça saýlap ýazyň.

Özbegistanda her bir baýram we şanly seneler dabaraly bellenilýär. Biz çagalar hem bu baýramlara uly taýýarlyk görýäris. Ata-enelerimize öz elimiz bilen ýasan sowgatlarymyzy gowşurýarys.

Mundan başga maşgalamyzda, obamyzda, garyndaşlarymyzdə toýlar bolýar. Biz üçin toýlar hem uly baýram.

Maşgalamyzda hem ata-enelerimiziň, aga-inilerimiziň, jigilerimiziň, doglangünlerini hem baýram ýaly belleýäris. Biri-birimizi gutlaýarys, öwrenen goşgudyr aýdymalarymyzy aýdýarys. Tans edýäris, baýram saçagyny bezemäge kömekleşýäris.

72-nji gönükmə. Aşakdaky sözlere değişli goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Ýer, pagta, bugdaý, tokaý, mal, gawun, garpyz, jaý, kitap, nar, çaga.

§ 19. SADA SÖZLERİŇ BOGUN SOSTAWY

 Sada sözleri emele getirýän bogunlar sap açık bogunlardan (**ba-ba, i-ni, go-wa-ça, o-ma-ça**), sap ýapyk bogunlardan (**ker-piç, ör-**

küç, ýyl-dyz, ag-şam-lyk), açık hem ýapyk bogunlaryň garyşyk gelmeginden (**ä-dim, serçe, hö-würt-ge, so-gan**) ybarat bolýar.

Türkmen dilindäki sada sözlerde bogunlaryň ses hem harp sany dürli-dürlüdir. Bogun bir sesden hem bir harpdan (**a-dam, ä-dim, a-gyz, a-ýak**), iki sesden hem iki harpdan (**gö-le, goza,ça-ga**), dört sesden we dört harpdan (**wagt, nyrh, dürs, hö-würt-ge**) bolup bilýär.

73-nji gönükmə. Bir bogunly sada sözleri okaň we olaryň hersinde näçe harpyň we bognuň bardygyny belläň.

Ýap, aý, el, ýer, ýurt, gül, kyn, suw, güýz, süýt, tüýnük, düwme, bagt, nagyş, agrak, bent, aýt, harç.

74-nji gönükmə. Diňe açık bogunlardan düzülen sada sözleri saýlap ýazyň.

Guzy, bagana, süri, çäge, gara, mele, sary, okara, garaly, kädi, päki, araba, dogan, ýoldaş, aga, maşgala, oglan, gyz, kitap, depder, galam, oba, depe, gurçuk, tüwi, dary, arpa, serçe, ige, igde.

75-nji gönükmə. Bölejigi okaň we ondaky sap ýapyk bogunly sözleri saýlap, bogna bölüp ýazyň.

Ahmet suwly ýabyň darrak ýerinden bökdi. Soň aýagaldygyna diýen ýaly ýakyndaky baýryň depesine çykdy-da, gidiberdi. Gandymam onuň yzy bilen depä çyksa, Ahmet aňry gitmändir. Tümmegräk ýerde durup, uzaga seredýär. Onuň seredýän tarapyndan otlap ýören bir haýwan örän

uzakdan Gandymyň gözüne edil garynja ýalyjak bolup göründi.

(Ç. Aşyrow “Ahmediň taýy”)

76-njy gönükmə. Açık bogna degişli 5 sany, sap ýapyk bogna degişli hem 5 sany söz tapyp depderiňize ýazyň.

§ 20. SADA SÖZLERİŇ SOŇKY BOGNUNDA İKİ ÇEKIMSİZ SESİN YANAŞYK GELMEGI

Bir we ondan-da artyk bogundan düzülen käbir sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyk gelip, ýapyk bogny hasyl edýärler.

Meselem: Harp, bars, gurt, bagt, çalt, berk ...

Begenç, gazanç, guwanç, gögert, azalt ...

Gorkunç aýylganç, ýirgenç ...

Şeýle bolanda bogun soňundaky iki çekimsiziň arasynda ysgynsz dar çekimli eşidilýän ýaly bolýar. Emma ýazuwda ysgynsz eşidilýän şol dar çekimli ýazylmaýar.

Sada sözleriň soňunda iki çekimsiz ses ýanaşyp gelende olaryň ilkisi “**w, g, ý, l, n, ŋ, r, s, ş, h**” soňkusynda “**k, p, t, ç**” seslerinden biri bolýar.

Meselem:

1. **wp, wç:** howp, möwç ... ;

2. **gt:** wagt, bagt, nagt ... ;

3. **ýp, ýt:** haýp, keýp, aýt, tüýt ... ;

4. **Ik, Ip, It:** gulp, halk, çalt, azalt ... ;

5. **np, ns, nt, nç:** synp, üns, gant, guwanç ... ;

6. **ňk:** süňk, çüňk, aňk-taňk (bolmak) ... ;

7. **rz, rp, rs, rt, rh, rç:** arz, harp, bars, gurt, çarh, burç ... ;

8. **st**: dost, üst, ast...;

9. **şk, şp, şt**: yşk, maşk, keşp, küşt, kesp... ;

10. **ht** äht, jäht...

77-nji gönükmə. Sözleri okaň we ýazyň. Soňra bogun soñunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen ýerini tapyp şol sözüň aşagyny çyzyň.

Möwç almak, howply ýer, mugt zat, eýmenç haýwan, tagt etmek, bagtly durmuş, karz bermek, ýagly süýt, tükenmez mülk, çalt depgin, täsin zülp, uly bent, erk etmek, loňk-loňk edip ylgamak, dürs ýazuw, tarp ýer, kert gaýa, harç, owadan keşp, köşk, parhly adam, äht etmek, küşt oýny.

78-nji gönükmə. Çeper eserlerden bogun soñunda iki çekimsizi ýanaşyk gelen sözleri tapyp, sözlemeler içinde ulanyň we olary depderiňize ýazyň.

79-nji gönükmə. Bölejigi okaň we ýazyň. Haýsy sözleriň bogun ahyrynda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelendigini biliň.

Begenç ir bilen maşk işlerini ýerine ýetirýär. Ol dostlaryna kömek berýar. Dostlary bilen berk aragatnaşyk saklayáar. Olar Begençden galman işlejekdigine äht etdiler. Dostlar bir-birine buýsançly hem guwançly garap zarp edip işlediler. Şeýlelik-de olar halkyň ynamyny ödediler, bagtly we şatlykly durmuşymyzda şan-şohrat gazandylar.

80-nji gönükmə. Nakyllary okaň. Manylaryny düşündiriň. Has gara ýazylan sözleriň bogun ahyrynda nähili seslere gutarandyklaryny biliň. Soňra olaryň manydaş sözlerini tapyp, depderiňize ýazyň.

Berk bolsa daşyň, taýýardyr aşyň.

Namart – aş üzerinde, **mert** – iş üzerinde.

Dostuň könesi **ýagşy**, donuň täzesi.
Ýigidi **dostundan** tana.
Ýüz **namart** bir **merdiň** ýerin tutmaz.
Serçeden **gorkan** dary ekmez.
Suw küýzesi suwda **synar**.
Taýak gelýänçä – **ýumruk**,
Täze küýzäň suwy sowuk

(Nakyl)

Nusga: Berk-kuwatly, çydamly, ...

§ 21. SADA SÖZLERİŇ BOGUNLARYNYŇ ÖZGERMEGI

Türkmen dilinde bir bogunly sada sözleriň ahyry, esasan, çekimsiz sese guitarýar. Olara çekimli sese başlanýan goşulma goşulanda, sözüň soñundaky çekimsiz goşulan bölege geçip, çekimsiz ses bilen başlanýan bogny emele getirýär.

Meselem: At-a – A-ta, at-ar – atar – a-tar, ot-a – ota – o-ta, ot-ar – otar – o-tar, göz-üm – gözüm – gö-züm; göz-i – gözü – gö-zı, bagt-ym – bagtym – bag-tym ...

Meselem:
A-ga, o-ba, ä-dik, ü-züm, u-ky, e-ne, i-ni, ö-küz ...

Şeýle bolansoň, ahyrlary çekimsiz sese guitarýan bir we ondan-da köp bogunly sada sözlere çekimli sese başlanýan goşulmalar goşulanda, söz ortasyna düşyän bogunlaryň hemmesi çekimsiz sese başlanýar.

Meselem:

Towşan-ymyz, tow-şa-ny-myz
Meýdan-ymyz, meý-da-ny-myz
Il-iň-iz, i-li-ňiz.

81-nji gönükmə. Teksti bogna bölüp depderiňize ýazyň.
Bogunlaryň haýsy sese başlanyp, haýsy sese guitarýandyklaryna
üns beriň.

Iň soňunda hemmeleriň umytly nazary gökdepe-
lileriň Dordepel atly iň ýyndam atynda eglenýär. Bu
kyn işi şol halasgärden başga başsarýan ýok.

Meniň atym çapa gitjek bolsa, şonuň bilen meniň
körpe oglum gitsin, atyma näme bolsa bolsun, goý,
oglum hem şonuň bilen bile bolsun!

Ine, bu hakyky türkmen ýaşulusynyň – Dordepeliň
eýesiniň şol kyn pursatda aýdan sözleri! Ol il günüň
bähbidi üçin özüniň janyndan eý görýän iki sany
mähribanyny orta goýýar.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

82-nji gönükmə. Sözleriň yzyna çekimli sese başlanýan
goşulmalary goşup, bogna bölüp ýazyň. Sada sözüň bogunlar-
dan nähili üýtgeşiklik bolýandygyny aýdyň.

suw	ders	çörek	sarymsak
tam	dürs	kepgir	şugundyr
göz	harp	tamdyr	kebelek
öý	bagt	gawun	bökelek
kak	wagt	garpyz	hozanak
ot	düýş	kelem	käkilik
bag	güýç	sogan	
ýap	güýz	üzüm	

Nusga: kä-ki-li-gi...

§ 22. SADA SÖZLERİŇ BASYMY

Sözleriň belli bir bognunyň beýleki bogunlaryndan batlyrak aýdylmagyna basym diýilýar.

Meselem: **gaplaň, szüzme** diýen sözleriň ikinji bogunlary beýleki bogna garanda batlyrak aýdylýar.

Basymyň ýeriniň üýtgemegi bilen sözleriň manysy hem üýtgäp biler.

Meselem: **çatma, szüzme, gurama, düzme** sözler hereket aňladyp, işlik bolýan bolsalar, **çatma, szüzme, gurama, düzme** sözleri bir zadyň adyny aňladyp, at bolup gelýärler. Ýokardaky görkezilen sözleriň basymy ilki bognunda bolsa, işlik, soňky bognunda bolsa, at bolýarlar. Türkmen dilinde basym, esasan, sada sözüň soňky bognuna düşýär.

83-nji gönükmə. Sözleri depderiňze göçüriň we basymyň ýerini üýtgedip, sözleriň manylaryny aýdyp beriň, olary sözlem içinde ulanyň.

Dolama, çöwürme, basma, öýme, ýasama, doňdurma.

84-nji gönükmə. Şygry labyzly okaň. Aşagy çyzylan sözleriň basymyny ýerinde goýuň we şol sözlere sözlemler düzüň.

Atlar aýlawda,
Kişňeýär batly.
Şeýdip gygyrýar,
Ýorejek otly.

Ýeriň ýüzünden,
Atylýar atlar,
Şeýdip nyşana,
Barýandyр oklar.

Çaraýaşyna,
Gör, galýar bir at!
Şeýdip uçmanka,
Guş kakýar ganat.

(A. Haýydow "Aýlawda")

85-nji gönükmə. Şu sözlerde basymyň ýerini üýtgedip, özüňizden sözlemler ýazyň.

Basma, orama, doňdurma, gatlama, çatma, süzme, düzme.

§ 23. GOŞMA SÖZLER

Birden artyk sözlerden düzülip, bir düşünjäni aňladýan sözlere goşma sözler diýilýär.

Meselem: Magtymguly, Gurbanberdi, Maýagözel, Annagül, başatar, orunbasar, daş-deşen, düyedaban, kyrkaýak we ş.m.

Islendik sada sözleri birleşdirip, olardan goşma sözleri ýasamak bolmaz. Sebäbi goşma sözler uzak wagtyň önümidir. Sada sözlerden goşma sözleriň hasyl bolmagy üçin şeýle şartlar gerek:

1. Birigişyän sada sözleriň ozalky manylarynyň özgerip, olaryň bilelikde täze bitewi bir many aňlatmagy gerek: demir, tiken–demirtiken, pişik, dyrnak–pişikdyrnak, kyrk, aýak– kyrkaýak ...

2. Birleşyän sada sözleriň bir basymly aýdylýan täze söze öwrülmegi zerur: Mämmet, esen – Mämmedesen – Mäm-me-de-sen, gelin, eje – gelneje – gel-ne-je, bagyr, öýken – bagröýken – bag-röý-ken.

3. Göşma söze öwrülýän sada sözleriň bir-birini aýyklamazlyklary zerur: demir ýol – nähili

 ýol?, demirýolçy – nähili ýolçy? diýmek bolmaýar.

4. Goşma söze öwrülýän sada sözleriň her haýsy aýry soraga jogap bolman, ikisiniň bilelikde bir soraga jogap bolmagy gerek: kim? – demirýolçy, kim? – bedenterbiyeçi...

Şu şertlere laýyk gelýän sözler goşma sözleridir.

Goşma sözler gysgaldylan görnüşde hem bolýar. Biziň öň gürrüňini edenlerimiz gysgaldyladyk goşma sözler hakyndadır.

86-njı gönükmə. Sütüniň sag hem çep tarapyndaky sözlemleri okaň, sada we goşma sözleri özara deňeşdirip, olaryň aýratynlyklaryny düşündiriň.

Baýram, Durdy, Akja,
Gül dagy bir synpda
okaýarlar.
Gök köýnek geýnen
çagalar gum depesine
çykdylar.

Baýramdurdy, Akjagül
dagy bir synpda
okaýarlar.
Çagalar Gökgumdan
geçýän demir ýola
gezelenç etdiler.

84-nji gönükmə. Teksti okap goşma sözleri tapyň we olary saýlap depderiňize göçürüň.

Bilesigeliji gjük

Wepanyň Melebaý atly gjüjügi bar. Bir gün howa örän maýyl boldy. Wepa gjüjügi bilen gezelenje çykdy. Tebigat örän gözeldi. Ähli ýerde gök otlar we güller açylýardy. Gülleri görüp Melebaý haýran galdy. Ol bilesigelijilik bilen güli ysgady. Güldé bolsa ary bar eken. Ol Melebaýyň burnuny çakdy. Burny çișdi. Wepa ary çakan ýere dermen çalday. Melebaý oňa sag bolsun aýtdy.

85-nji gönükmə. Aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

Aýjemal, kitaphana, aýakgap, mekgejöwen, günebakar, baggoýun, Pagtaabat, Erezgala.

86-njy gönükmə. Teksti okaň, goşma sözleri tapyň. Olary saýlap depderiňize göçüriň.

Agamyrat ýaňy ýetginjeklik müçesine gadam basypdy. Ol tebigatyň dostudy. Hemiše tebigata aýawly çemeleşýärdi. Synpdaşlary Döwletgeldi bilen Hanguly elmydama Agamyradı başdaşlyk edýärdiler. Ony gaty bir halamazdylar. Bir gün mugallym olara tebigat barada gürrüň berdi. Ondan soňra Döwletgeldiden gürrüň berlen zatlary gaýtalamagy sorady. Döwletgeldi hiç zat aýdyp bilmän dymyp durdy. Agamyrat bolsa ýerinden turup:

– “Tebigata garşydaş däl-de, hyzmatdaş bol, şonda ömrüň tebigat ýaly hasylly hem güzel bolar” – diýdi.

Agamyradыň aýdanlary Döwletgeldä uly täsir etdi. Şondan soň Döwletgeldi bilen Hanguly Agamyratdan ötünç soradylar. Indi olar üç dost bolup, ýetginjeklik mücesiniň her bir gününü şatlykly geçirýärler.

87-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemlerden goşma atlary tapyň we sözlemleri göçüriň. Goşma atlaryň aşagynyň çyzyň.

1. Annagül okuwçylary mekdepde informatika sapagyndan okadýar.
2. Sapargeldi mugallym okuwçylary edebiýat aşsamyna taýýarlady.
3. Garagalpagystanda Dörtköl, Ellikgala, Amyderýa, Hojaili ýaly raýonlar bar.
4. Baltabaý aga köp ýyllar mugallym bolup işledi.
5. Sapardurdy aga obada ýasaýar.
6. Nurmuhammet matematika mugallymy.

88-nji gönükmə. Goşma sözleri saýlap göçüriň. Olaryň nähili aýratynlyklarynyň bardygyny aýdyň.

Zähmetsöýer, günebakar, ýaşylbaş, kyrkbogun, işçi, semiz, ýasaýyış, bolelin, ördek, kelleaýak çorbasy, gowrulan bagrötken, köçäniň aýagujuý, bedenterbiýeçiler ýaryşy, ýyldyzjyk, başburçly, tutanýerli, halkara ýagdaý.

§ 24. GOŞMA SÖZLERİŇ YAZUW DÜZGÜNI

-
- Goşma has atlaryň hemmesi goşulyp yazılyar.
- Meseləm:* Orazdurdy, Annamyrat, Körmolla, Syrderýa, Garadag...

Eger-de bile ulanylýan has atlaryň ikinjisiniň yzynda üçünji ýönkemäniň goşulmasy getirilýän bolsa, onda olar aýry ýazylýarlar.

Meselem: Wolga derýasy, Kazbek dagy, Gyzlgum çöli.

Goşma has atlaryň ortasynda ýanaşyp gelýän iki çekimliniň gepleşikde biri düşürilip geplenilse-de, ýazuwda ikisi hem ýazylýar.

Meselem: Hallaba däl, Hallyaba. Garraba däl, Garryaba. Annoraz däl, Annaoraz. Almata däl, Almaata.

Emma goşma jyns atlarda bu kada saklan-mayár.

Meselem: ikiyatýok däl, ikatýok, altyatar däl, altatar, ýekeelli däl—ýekelli...

1. Basym taýdan birleşip, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many aňladýan goşma sözler bile ýazylýarlar.

Meselem: bedenterbiye, halkara, günebakar, daşdeşen ...

2. **Durübermek, guýübermek, alybermek, görübermek, işläbermek, okabilmek** ýaly goşma işlikler goşulyp ýazylýarlar.

3. **Kädi, don, ýol** ýaly sözleriň öňünden olary aýyklap gelýän sözler aýry ýazylýarlar.

Meselem: demir ýol, otly ýol, araba ýol, suw kädi, palaw kädi, ýüpek don, gyrmyzy don...

4. **Jan, aga, eje** ýaly sözler has adyň bir bölegi bolup gelmedik wagtda, özünden öň gelýän sözlerden aýry ýazylýar.

Meselem: Mämmet aga, Gurbangül eje, Orazgül dayza, Süleýman jan ...

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp gal-magy, dymyk çekimsizleriň açyga öwrülmegi, dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri goşma sözlerde hem doly saklanýar.

89-njy gönükmə. Aşakdaky sözlemeleri depderiňize göçürip ýazyň. Ýazanyňzda köp nokat goýlan ýerlere degişli sözleri ýazyň.

1. Okul... orta mekdebi örän gowy bahalar bilen gutardy.

2. Bu ýyl Dört... etraby pagta ýetişdirmekde birinji orunda durýar.

3. Öwez... özüniň mellek ýerine palaw..., sürteç..., güne..., mekge... ýaly ekinler hem ekdi.

4. Pagtadan mata dokamakdan başga-da onuň çigidinden ýag we künji... hem edilýär.

5. Demir... tarapdan öwüsýän alabahar şemaly atyzda işläp ýören Oraz... ýüpek ýaglygyny ülpüldedip, yüzüne ýaýýardy.

90-njy gönükmə. Şu aşakdaky goşma sözleri sözlem içinde getiriň.

Ýaşuly, gelneje, bilesigeliji, bedenterbiyeçi, demirýolçy, ikatýok, daşdeşen.

91-nji gönükmə. Özüňizden goşma has atlara degişli 5 sany, goşma jyns atlara degişli hem 5 sany sözlem düzüp ýazyň.

92-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyň. Olaryň nähili ýazylmalydygyny bilip, depderiňize ýazyň.

1. Okuwçylar okuw tejribe uçastoklarynda mekgejöwen, günebakar, ýaly ekinleri ösdürip

ýetişdirdiler. 2. Olaryň uçastogynда pişik dyrnak, demir tiken, sygyr guýruk ýaly hapa haşal otlaryň düşnugi hem ýok. 3. Çagalar haýwanat bagynda ýeke gapany, gara guşy, düye guşy, toty guşy, daş deşeni gördüler.

93-nji gönükmə. Teksti okaň we göçüriň. Goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

Seýitmyrat beg bilen Dykma serdar hiç zatdan habarsyz, arkaýyn gürleşip otyrdylar. Olarduýdansyz ýerden Öwezmyrat batyryň sesini eşidenlerinde, üstlerinden gaýnag suw guýlan ýaly boldy. Attylaryň kábiri “Batyryň bu näme edip ýördügi, öz doganoglany Seýitmyrat bege müňkürle bu” diýip göwünlerine getirdiler.

94-nji gönükmə. Aşakdaky sözlerden goşma söz ýasamak boýunça hatarlar arasynda özara bäslesiň.

Gara, gulak; iki, uçsuz; ik, baş; goşa, ýumruk; goşa, älem; göwus, bent; iş gaýtmak; ýürege düşgүnc; Sähet, Myrat; Anna, Esen; gyzyl, etene; Köne, Urgenç; alty, atar; iki, at, ýok; gara, maňlaiý; gara, agaç; aş, pyçak; agzy, ala.

95-nji gönükmə. Sözlemleri okaň, goşma sözleri tapyň. Goşma sözlere ýáýda berlen harplaryň zeruryny goýmak bilen olary göçüriň.

1. Obanyň ýaş(y,u)uly adamlary agşamlaryna bir ýere üýşüp, dünýä gürrüňlerini edýärler.
2. Daş ýerlerdäki adamlar hem soň(o,a)baka ylgaşyp gelipdir.
3. Ol işler gün(i, ü)bırın düzeldi.
4. Dursun(y,u)ň tanaýşy dogry bolsa, Çar(y,i)ýar edermen, dogumly adam bolmaly.

§ 25. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLER

Sözleriň ilkinji harplaryndan, gysgaldylan böleklerinden, şeýle-de söz we söz böleklerinden ybarat bolan sözlere gysgaldylan goşma sözler diýilýär.

Gysgaldylan goşma sözler aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

1. Her sözüniň ilki harplaryndan: **BMG, HTB, BAE**
2. Her sözüniň ilki bogunlaryndan: **Univermag, ...**
3. Ilki sözüniň birinji böleginden hem ikinji sözünden: **Himbiolog, multfilm, telefilm, wetwraç, telestudiýa...**

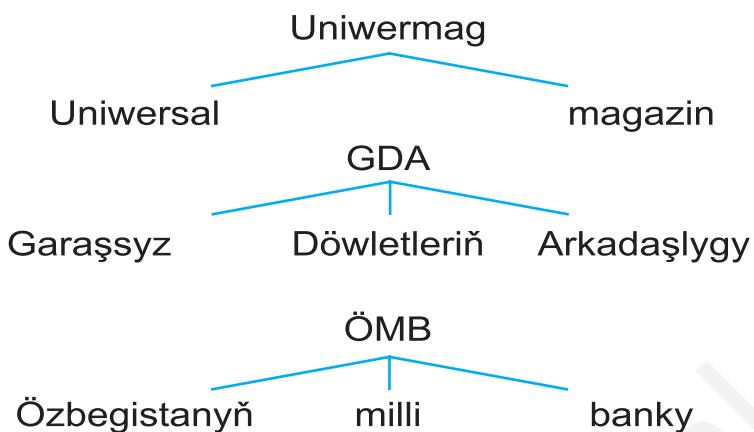
96-njy gönükmə. Gysgaldylan goşma sözleri dogry okaň we depderiňize ýazyň.

BMG, RK, ABŞ, BaşMI, GDU, NDPI, HTB.

97-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we göçürüň. Ondaky gysgaldylan goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Biz biýohimiýa kabinetimizi baýlaşdyrýarys.
2. Çagalar multfilmi gowy görýärler. 3. Biziň döwletimiz 1992-nji ýylyň 2-nji martynda BMG-na agza boldy. 4. Biz Dörteköl etrap HTB-ne garaşly 9-njy mekdepde okaýarys. 5. Özbek kinoçylary çağalaryň durmuşyna bagışlanan täze telefilm döretdiler.

98-nji gönükmə. Shemalar boýunça gysgaldylan goşma sözleriň emele gelşini gürrüň beriň.

§ 26. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLERİŇ YAZUW DÜZGÜNI

Sözleriň başky harplary alnyp ýasalan harplaryndan goşma sözleriň hemme sesleri baş harplar bilen ýazylýarlar we olaryň aralarynda nokat goýulmaýar.

Meselem: GDU, ABŞ, BMG, HTB, ÖMB, YBE.

Eger-de, sözleriň başky harplaryndan hasyl bolan gysgaldylan goşma sözleriň ahyry "GDA, GDU" ýaly çekimli sese gutarsa, onda olara çekimsiz ses bilen başlanýan goşulmalar goşulýar. Şonda olaryň öňünden defis goýlup, goşulýan goşulma-da setir harpy bilen ýazylýar.

Meselem: GDA-nyň, GDU-nyň, BAE-niň.

99-njy gönükmə. Goşma sözleriň yzyna degişli goşulmalary goşup, söz düzümlerini goçürüň.

HTB... işgäri, HDP... agzasy, ÖMB... başlygy, ABŞ... prezidenti, BDÝaG... agzasy, DFH... işçisi, YBE... mugallymy.

100-nji gönükmə. Okaň we gysgaldylan goşma sözleri saýlap, depderiňze ýazyň. Soňra olaryň nähili ýasalandyklaryny aýdyp beriň.

Pedinstityň fizkabineti, medinstityň studenti, telefilmleriň ýygynndysy, profsoýuzyň ýygynagy, pedgeňeşiň karary, metodbirleşme ýolbaşçysy.

101-nji gönükmə. Gazet-žurnallardan gysgaldylan goşma sözleri gözläp tapyň, olaryň 10 sanyyny depderiňze götürüp ýazyň.

102-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we ondaky goşma sözleri tapyp, olaryň nähili ýazylandygyny aýdyp beriň.

Bibijemal eje aýak gap fabriginde tutanýerli zähmet çekýär. Göwnaçyk, zähmetsöyer Bibijemal eje her aýlyk planyny birsyhly artykmajy bilen ýerine ýetirýär. Ýaňy ýakynda ol “hormat haty” bilen sylaglandy. Bu sylaga kärdeşleriniň ählisi hoşal boldular.

§ 27. TIRKEŞ SÖZLER

Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de dilimiziň sözlük sostawyny baýlaşdyrýar. Bular iki sany sözüň ýa-da bölegiň yzly-yzyna tirkeşip ulany-Imaklaryndan hasyl bolýarlar.

Meseləm: Oglan-uşak, çay-paý, hyşy-wyşy, paty-tuty, gaty-gutu, ...

Iki sözüň ýa bölegiň yzly-yzyna tirkeşip gelip, täze bir many aňlatmagyndan emele gelen sözlere tirkeş sözler diýilýar.

Goşma sözler ýaly tirkeş sözler-de bitewi bir manyny aňladýarlar, ýöne bulary hasyl edýän

sözler, bölekler basymda birleşmeyärler. Sebäbi olaryň her bölegi basymy özünde saklayáar. Şonuň üçin-de, ol bölekleri birleşdiriji alamat hökmünde tirkeş sözleriň arasynda defis (-) goýulýar. Defis tirkeş sözleri hasyl edýän sözleri we bölekleri birleşdiriji orfografik belgidir. Şoňa görä tirkeş sözleri defis goýulýan ýerinden setirden setire geçirmeli bolanda-da, setiriň ahyrynda hem, täze setiriň başynda hem defis goýulmalydyr.

Tirkeş sözler-de goşma sözler ýaly diňe bir soraga jogap bolýarlar, şonuň ýaly hem olar bir-birini aýyklamaýarlar.

Meselem: oglan-uşaklar – kimler?, gyz-gelinler – kimler?, gap-çanak – näme?, soraşa-soraşa – nädip? ...

103-nji gönükmə. Tirkeş sözlerden peýdalanyп surat boyunça hekaýa ýazyň.

104-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň. İçindäki tirkeş sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Ata-eneňe mähriban bolmak, olary mähir-söýgi bilen gurşap almak.
2. Ata-enäniň özi aýtmasa, olaryň pikir hyýallary, etjek işlerini biljek bolup ýörmezlik.
3. Ata-enäniň egin-eşigini, ýorgan-düşegini özüňkiden gowy etmek.
4. Ata-enäniň doganlaryny, dostlaryny myhman-çylyga çagyrmak, olara hezzet-hormat etmek.
D.Azady (*Wagzy-Azat kitaby*)

105-nji gönükmə. Sözlemeleri okap, ondaky tirkeş sözleri saýlap ýazyň. Olaryň ýasalyşlaryna üns beriň.

Ýaza-ýaza öwrenişdi, dura-dura ýadady, iýe-iýe semredi. Ýata-tura öwrenişdi. Dura-barra irišdi. Otura-tura daýandy. Gele-gelmäne salamlaşdy. Bara-barmana görüşdi. Güle-güle gözümüz ýaşardy. Aýda-aýda aýtmazym çykdy. Tabşyra-tabşyra tabşyrmaž boldum. Haýwan ysşaşa-ysşaşa, ynsan soraşa-soraşa. Soraşa-soraşa ahyry tapdym.

106-nji gönükmə. Tirkeş sözlere degişli 6 sany sözlem düzüp? Depderiňize ýazyň.

§ 28. TIRKEŞ SÖZLERİŇ YASALYŞY

Tirkeş sözler aşakdaky ýaly ýasalýarlar:

1. Iki sany bir-birine ýakyn manyly sözleriň yzly-yzyna tirkeşip gelmeginden: gap-çanak, oglan-uşak, käse-çeýnek, okara-çemçe we baş-

galar. Şular ýaly iki tarapy hem manyly bolup gelýän tirkeş sözler türkmen dilinde esasan üç ýol bilen emele gelýär?

a) Bir sözüň şol durşuna iki gezek gaýtalanyп tirkeşdirilmegi bilen: **hatar-hatar, gülüm-gülüm, jykyr-jykyr...**

b) Antonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: **uly-kiçi, içim-daşym...**

ç) Sinonimleriň tirkeşip gelmegi bilen: **dogan-gardaş, tertip-düzgün, ýagyşly-ýamgyrly...**

Diňe antonimlerden we sinonimlerden hasyl bolan tirkeş sözleri şu tipli beýleki sözlerden tapawutlandyrmaly. Çünkü antonimlerden ýa-da si-nonimlerden hasyl bolan tirkeş sözler beýlekilere garanda has çeperdir. Bular uzak wagtyň önümi bolup, adamlar tarapyndan asyrlar boýy tapawutlanyp gelipdir.

2. İki gezek gaýtalanan bir sözüň aralyg-yndan **-a, -e, -ba, -be, -ma, -me, -ha, -he** goşulmalaryny getirmek bilen.

Meselem: basa-bas, göçe-göç, oýnaha-oýna, githä-git, göçhä-göç, ýylba-ýyl, öýme-öý we baş-galar.

3. İlki sözi manyly ikinjisi many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmasyndan: **suw-puw, köl-söl, goýun-poýun, süýt-püýt** we başgalar.

4. İki sany many aňlatmaýan bölegiň tirkeşdirilip ulanylmagyndan: **gümür-ýamyr, hyşwyşy, gümp-samp, paty-puty** we başgalar.

Tirkeş sözlerde söze goşulmalaryň goşulyşy, dar çekimlileriň ikinji bognunda düşüp galyşy, dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişi, dodak

çekimlileriň ýazuw düzgünleri umumy kada eýerdilýär.

107-nji gönükmə. Tirkeş sözleri okap, olaryň nähili ýasalan-dykłaryny jikme-jik anyklaň.

1. Oğul-gyz, ata-ene, gyz-gelin, çäýnek-käse, owlak-guzy, ýorgan-düşek, gap-çanak.
2. İçim-daşym, gidim-gelim, ýakyn-ýat, ýagşy-yaman, uly-kiçi.
3. Dogan-garyndaş, akyl-huş, sylag-hormat, tertip-düzungün.
4. Suw-puw, nahar-pahar, göle-söle, çörek-pörek, eşek-peşek.
5. Wazzyk-puzzuk, şatyr-şutur, taňk-tuňk, samp-sump.

108-nji gönükmə. Tirkeş sözleriň arasynda defis goýup, söz-lemleri göcürüň.

1. Köpden köp salam bolsun, kim men Baýmyradyň dilinden ejeme, Melejä hem ähli dost ýarlara, dogan garyndaşlara. 2. Duşmanyň tizden tiz derbi dagyn edilmegini isleyärin. 3. İki ýyl mundan ozal Aman dört ýasyny dolduryp doldurman, čiriň miriň gözden ýitýärdi. 4. Onuň balajygy menek menek çyrşakly tot tozandy. 5. Gör nähili geň enaýy zat! Oňa golay golay seretmezlik mümkünmi? 6. Her bir zady jikme jik bilmek isleyän Aman ýoluň ugrunda daýyanyp, her gelip geçene dürlü sowal berdi. 7. Ýaprajyklar göm gök-de, güller näme üçin gyzgylt? 8. Aman kagyzyň yüzünü egrem bugram çyzyklardan doldurdy.

(B. Kerbabayew)

109-njy gönükmə. Berlen sözlerden peýdalanyп, tirkeş sözleri ýasaň we ýazyň.

Gije, dost, gara, kyrk, ot, suw, góle, gawun, ýagyş, ýyl, gün, iş, baş, dört, uly, aňry, içeri, owadan, gap.

110-njy gönükmə. Sada, goşma, tirkeş sözleri çeper eserlerden tapyp, her birinden baş sanysyny ýazyň.

§ 29. GOŞULMALAR. OLARYŇ GÖRNÜŞLERİ

Goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, söz ýasaýy, söz üýtgediji we kömekçi goşulmalar diýen toparlara bölünýärler.

Sözlere goşulyp, olardan täze bir söz ýa öňki manysyna ýakynrak manyda bolan söz ýasamaga hyzmat edýän goşulmalara söz ýasaýy goşulma diýilýär.

Meselem: ek – ek-in, dök – dök-ün, uç – uç-gun, bez – bez-gek, maý – maý-gak, gaş – gaş-lak, et – et-lek, iş – iş-le, ýag – ýag-ly, al – al-yş, oňat – oňat-ja, gök – gö-gümtıl, demir – demir-çi, barla – barla-g, duz – duz-la, zarp – zarp-çy, ak – ag-ymtyl, üst – üst-ün, tertip – bi-tertip, dogry – nä-dogry, zähmet – zähmet-keş.

Söz ýazaýy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýan sözlere ýasama söz diýilýär.

Diliň sözlük sostawyny ösdürmekde söz ýasaýy goşulmalaryň uly ähmiýeti bardyr.

Söz ýasaýy goşulmalar özleriniň edýän hyzmatlaryna garap, asyl ýasaýjylar we dereje ýasaýjylar diýen iki topara bölünýärler.

I. Asyl ýasaýjylar:

Bir hili goşulmalar sözleriň öňünden ýa ýzyndan goşulyп, goşulýan sözlerden täze manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: çat-ma, baş-la, iş-le, baş-lyk, iş-lik, oýna-waç, otur-gyç, utan-ç, eýmen-ç, bil-iş, nä-mälim, nä-hak, bi-tertip, taý-gak, bez-gek, al-gy, ber-gi, oýun-jak, büren-jek we ş.m.

II. Dereje ýasaýjylar:

Bu hili ýasaýjy goşulmalar öňki manylaryna ýakyn manyly söz ýasamaga hyzmat edýärler.

Meselem: tam-jagaz, öý-jagaz, oglan-jyk, göle-jik, sarym-tyl, ak-ja, gök-je we ş.m.

111-nji gönükmе. Aşakdaky sözleriň soňlaryna söz ýasaýjy goşulmalar goşup, täze sözler ýasaň we olary sözlemlerde ulanyň.

Suw, ak, ýük, duz, ýürek, ýygym, okuw, kömek, iş, zähmet.

112-nji gönükmе. Aşakdaky sözlemleri depderiňize geçirüriň, soň ýasama sözleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

1. Zähmet sapagynda okuwçylara guşagazyň öýuni ýasatdylar.
2. Meniň ejem sagymçy bolup işleyär.
3. Meret aga demirçi ussa.
4. Doktor arassaçylygy barlady.
5. Han aga gaşlak adamdy.

113-nji gönükmе. Aşakdaky sözleri geçirip, olaryň bölekle-rini nusgadaky ýaly belgiläň. Sözün ýasalyşy boýunça derňew ediň.

Nusga: bitertipçiliğiň, atgulak...

Ekinçilik, gulakhalka, doğruçyl, alyjy, bulutly, otly, sürüji, ýazyjy, nädürs, betnyşan, gyşyn-ýazyn, ýygymçy, tikinçilik, otsuz-suwsuz, ädikçi, pagtaçy, awçy, degişgen, okuwçy, balçy.

114-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okap, asyl we dereje ýasaýjy goşulmaly sözleri özbaşdak hatar edip depderiňize ýazyň.

Kömekler posýologa göçüp gelenlerinden soň, bir aýazly gije hem boldy. Öten aşsam Kömek, öz maşgalasy bilen birlikde, oýun görmäge kluba gitdi. Klubda bulardan öňürti gelen tomaşaçylar köpdi. Şatlyk we şagalaňlykdy. Kömek tomaşaçylaryň arasynda öz deň-duş we gürrüni biririşyän adamlara duş geldi, olar bilen salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy, ondan soň Oulgerek bilen ikinji hatarda, öz biletleriniň düşen ýerine geçip oturdy.

(N. Saryhanow “Saýlanan eserler”)

115-nji gönükmə. Sözleriň haýspsynda çekimlileriň saz-laşygy bozulýar? Nokatlaryň ýerine zerur harplary goýmak bilen, nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: bimany   many

Çilimkeş, bikemall...k, biwepa, betg...manlyk, betmanl...k, betnyşanl...k, beýannama, bimahal, binamaz, binob...t, biperwaýl...k, bitarapl...k, biysaplyk, edebiýatçy, dilmaçl...k.

116-njy gönükmə. Ilki sözüň öňüne goşulma goşulyp ýasalan sözleri, soňra sözüň soňuna, ahyrynda bolsa, sözüň öňünden hem ýzyndan goşulma goşulyp ýasalan sözleri nusgadaky ýaly göçürüň.

Nusga: betnyşan nyşan

Bimaza, biedep, ýigdekçi, ýigrenji, biabraylyk, bigelşik, öwüşgin, bigaýratlyk, namartlyk, bidüzgüncilik, ýyladyş, ýygymçy, bikar, binika, nebela, niyetlenen, netijesiz, pækizelemek, pækizeçilik, pälwanlyk, serhetdeş.

§ 30. SÖZ ÜÝTGEDIJI GOŞULMALAR

Sözlemde sözleri baglanyşdirmaklyga hyzmat edýän goşulmalara söz üýtgediji goşulmalar diýilýär.

Meselem: ýoldaş-ýoldaşym, depder-depderim, sagat-sagadyňyz, elek-elegiňiz, Jeren-Jerende, Ata-Atanyň, al-aldyk, gel-geldik, ýazzýazmaýaryn, çyz-çyzýarys, oka-okajak, işle-işlejek, bar-bardyň, düz-düzüň, aç-açdy, iç-içdik.

117-nji gönükmə. Aşakdaky teksti depderiňize göçürip, söz üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Käte boş wagtlarymyz goňşular bolup, baý, zeýrenişyäs-ä. Kimdendir öydýäňiz? Elbetde, ýalta Gurbandan. Portfel aga Gurban barada bize göräde köp bilýär. Ol Gurbana magazinde gabat gelipdir. Bir göreniňden adamyň nähildigini bilip bolýamy näme? Portfel aga-da şol gezek Gurban bilen bile gaýdyberipdir. Gaýdanyna indi puşman edýär. Mekdepde Portfel aganyň beýleki Portfeller bilen utanjyndan müzzerilip, zordan salamlaşaýşyny bir görsediňiz:

—Salam, şepe!

– Salam!
 – Hallar niçik?
 – Juda erbet!
 – O ne beýle?!
 – “Ikilik” depderleri götermekden, Gurban futbol oýnanda derweze ýerine durmakdan, öýde çem gelen ýerde ýatmakdan halys boldum. (*Hemra Sirow “Jadygöýüň ýolkasy”*)

118-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we olaryň gurluşlaryny aşakdaky grafada görkeziň.

Watanymyz, ýazyjylarymyz, balykçylarymyz, awçynyň, ussaçylykda, traktorçynyň, sagymçylar, öýjagaz, ýaşlykdan, okuwçylarymyz, ekerançylygymyz, parahatçylygymyz, turşumtyk.

Sözleriň asly	Asyl ýasaýjy goşulma	Dereje ýasaýjy goşulma	Üýtgediji goşulma
Watan	–	–	ymyz
Sagym	çy	–	lar
Öý	–	jagaz	–

119-njy gönükmə. Sözlemeleri göçürüň. Soňra üýtgediji goşulmalaryň aşagyna bir, ýasaýjy goşulmalaryň aşagyna hem iki çyzyk çyzyň.

Biz bäsiniň synpda okaýarys. Biziň synpymyzyň okuwçylary örän edepli. Olar mugallymlaryň tabşyryklaryny hemiše öz wagtynda ýerine yetirýärler. Okuwçylar sapaklaryndan dörtlük, başlık bahalar alyp okaýarlar. Biziň aramyzda sapaklaryna yetişmeyän okuwçy ýok.

§ 31. KÖMEKÇİ GOŞULMALAR

Kömekçi goşulmalar sözler bilen birlikde ulanylyp, basymy kabul etmeýärler.

Meselem: Oraz-**a**, men-**ä**, al-**da**, sen-**de** we
Ş.m.

120-nji gönükmə. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň, soň kömekçi goşulmalaryň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Gyşyň sowuk gelişи ýaly, tomsuň-da yssy boljagy eýýämden mälim boldy. Käwagt çalaja uka gitseň, düýüşünde suw görerdiň. Onuň akyly-da çashdy.

Han gülkiniň arasy bilen:

– Bu gaty batyr görünýär-le, how! – diýdi.

(B. Seýtäkow “Doganlar” II tom)

– Bagışlaň, gaharymyz gelmezce däl.

Birinjiden-ä, ýoluň ýadawlygy. Ikinjiden, siz gargalar, ýaşan höwürtgeleriňizi gideniňizde tämizläp gitmelidir öýdeňzok.

121-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň, soň ýasaýjy, üýtgediji we kömekçi goşulmalary aýdyp beriň.

– Ine, ýalanyňda tutuldyň duruberdiň. Sen ak däl-de, çal ahyryn! Ya-da meniň gözlerim kütelişip ýörmikä?! – diýip, hüwi jedele goşuldy.

Siz gyşyna ukläýaňýz, öýňüzdenem çykaňzok, merhemetli hüwi!

– Ol meniň öz işim! – diýip, hüwi towşanyň sözünü böldi.

– Men gyşyna tüýümi täzeleýän – ak eşikde gezýän!

– Tüýüni täzelemäge gurbuň çatýan bolsa, gitde almany bazardan satyn al! Biz-ä ömürboýy

gydyrdansagam, tüýümizi täzeläp bilemzok. Şol bir eşigimiz – diýip, hüwi sowukganlylyk bilen jogap berdi:

– Onsoňam, ýabany alma gündüzine garaşyk etmegiň asla zerurlygy ýok! Hiç kim oňa jahan ýagtyka degip biljek däl! Hemmelere görnüp dur! Gijesine welin, kes, çap, köki bilen köwläp git, görünüjek gümany ýok! Şonuň üçinem oňa gije esewan edilmegi zerurdy. Men oňa düşünip, gjijelerine garawulçylyk etdim.

122-nji gönükmə. Çeber eserlerden kömekçi goşulmalara degişli 5 sany sözlem tapyp ýazyň.

§ 32. GOŞULMALARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Goşulmalar özleriniň degişli sözlerine goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: okuwçy, oturgyç, okayár, bilyär, Maralda, Jerenden we ş.m.

2. Goşulmalar inçelik we ýogynlyk singarmonizm düzgünlerine boýun egdirilip ýazylýarlar.

Meselem: Orazda, Durdyda, aldym, geldim we ş.m.

3. **-dar, -jagaz, -hana, -nama, -baz, -hor, -keş, -gär, -kär, -waç, -wan, -bi, -nä** ýaly ýasaýyj goşulmalar ýogyn hem ince sözlere şol duruşlaryna goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: algydar, gyzjagaz, öýjagaz, çayhana, keselhana, arabakeş, jogapkär, düyekes, çayhor, işgär, sayawän, näbelli, nädogry, bimaza, günäkär, bitertip we başgalar.

 4. Inče we ýogyn çekimlileriň garyşyk bogunly sözleriň iň soňky bognuna esaslanyp, degişli goşulma goşulýar.

Meselem: söwdagär, magazin – magazinçı, kitap – kitapça, golmak – golmakça we başgalar.

5. Sözüň öňünden gelip, täze söz ýasaýan **bi**, **nä** – aşakdaky manyda gelende goşulyp ýazylýar.

Meselem: **bidüzgüncilik**, **nädogry**, **nämälim**, **biedep**, **bimaza** we başgalar. **Bi** – goşulmasy çekimli ses bilen başlanýan sözlere goşulanda, goşulma bilen goşulýan sözüň arasynda ý sesi eşidilýär, emma ýazuwda ol sözleriň asyl görnüşi saklanyp ýazylýar.

Meselem: biýagyry däl **biagyry**, biýedep däl **biedep**...

6. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulma goşulanda, ikinji bogundaky gysga eşidilýän dar çekimlileriň (**y**, **i**) ýerine degişli dodak çekimlileri ýazylýarlar.

Meselem: **süzgütç**, **güllük**, **otluk**, **güýzlük**, **çoý** – **çoýun**, **oý** – **oýluk**, **dostum**, **boluň**, **gülüň**, **tursun**, **görsün**, **süýji** – **süýjümtik** we ş.m.

7. Soňy “**z**, **l**, **n**, **r**, **ş**, **s**” sesleri bilen guitarýan iki bogunly asyl we ýasama sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, umumy düzgüne laýyklykda olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri düşürülip ýazylýarlar.

Meselem: gurul – gurluşyk, alyş – alşar, öwüň – öwnüp, nebis – nebsewür, agyz – agza...

8. Ahyry dymyk “**k**, **p**, **t**, **ç**”sese gutaran sözlere çekimli bilen başlanýan goşulmalar guşu-

 landa, olar açık “**g, b, d, j**” seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: aýt – aýdyjy, güýç – güýji, kitap – kitaby, polat – polady...

123-nji gönükmə. Görkezilen goşulmalaryň goşulýan sözlərini tapyp, depderiňize ýazyň.

bi – bidüzgün, ...	-hana – kitaphana, ...
nä – nädürs, ...	-nama – talapnama, ...
-ana – nurana, ...	-paraz – watanparaz, ...
-waç – ýelpewaç, ...	-hor – süýthor, ...
-dar – maldar, ...	-jagaz – öýjagaz, ...
-keş – arabakesh, ...	-gär – halasgär, ...
-kär – medetkär, ...	

124-nji gönükmə. Sözlere nähili goşulmalar goşulandygyny biliň we olaryň ýazuw düzgünlərini ýadyňza düşürip, depderiňize ýazyň. Soňra ol sözlere özüňizden düzýän sözlemleriňizde ulanyň.

Bıçäre keýik, biedep oglan, betpäl adamda, nämälim ýol, bisyrat köpek, nädogry mysal, betgylyk haýwan, betbagt ynsan, betnyşan görnüş, biderek alada, biagyr ýoldaş, bidöwlet goja, bihasap söz, betguman ýigit, betniýetli goňsy.

125-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemleri göçürüp ýazyň. Ince we ýogyn singarmonizm düzgünnine eýermän ýazylan goşulmaly sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Araz bäsiniji daýhan oba hojalygynyň arabakeşi bolup işleýär. Ol özüniň işine jogapkärlı göz bilen garap, gündelik işini artygy bilen ýerine ýetirýär.

2. Natanyş adam närazy ýaly düyekeşiň yüzüne seretdi. Düyekeş onuň üçin bimaza-da bolmady, sebäbi ol hilegärlilikden bihabardy. Natanyş, biedeplik etmän, talapkärlik bilen ýene oňa ýüzlendi. Men beýannamada watançylyk, erkana durmuş hakynda köp ýazdym.

126-njy gönükmə. Aşakdaky sözlerde köp nokadyň ýerine degişli harplary goýup, sözlem içinde ulanyň.

Onl...k, buzs...z, üz...k, ýüz...nde, ots...z, görg...r, boý...ny, ýol...myz, düzg...n, üst...nde, üst...nlik, guý...dan, ço...ndy, ýol...k.

127-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we gara ýazylan sözleri saýlap ýazyň. Soňra olara nähili goşulmalar goşulandygyny biliň hem olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Oba hojalyk **kärhanalarynda** ullanylan **ýelpe-waçlar** bar. Narbaý aga **arabakeşlik** edýärdi. Çagalar **öýjagaz** ýasaýarlar. Gözel eje gyzlarynyň terbiýesine **jogapkärli** seredýär. Mekdebiň golaýynda **keselhana** ýerleşýär. Kakam geýim serer ýaly **germewaç** ýasady. Azat oglы Kakajana **kiçijik piljagaz** alyp berdi. Maýsa eken **güljagazlarynyň** düýbuni ýumşadýar.

Sözleriň fonetik taýdan derňewi

Nusga: **Watan**

W – çekimsiz, açık çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

T – çekimsiz, dymyk çekimsiz;

A – çekimli, ýogyn, uzyn çekimli, dodaklanmaýan;

N – çekimsiz, açık çekimsiz, sonarly.

§ 33. SÖZ TOPARLARY

Sözler özleriniň aňladýan manylaryna we edýän hyzmatlaryna garap, aşakdaky ýaly toparlara bölünýärler.

Özbaşdak many aňladýan söz toparlary:

1. At (*oglan, ekin, goýun, galam we ş.m.*)
2. Sypat (*ak, gök, giň, ýagşy, kiçi we ş.m.*)
3. San (*üç, on, birinji, yüz we ş.m.*)
4. Çalyşma (*men, sen, biz, olar, birnäçe, kim, haýsy we ş.m.*)
5. İşlik (*al, bil, oka, işle we ş.m.*)
6. Hal (*ir, giç, tiz, häzir, hemişe, hökman we ş.m.*)

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary:

1. Baglaýy kömekçiler (*we, hem, welin, emma we ş.m.*)
  2. Sözsoňy kömekçiler (*üçin, ötri, görä, kimin we ş.m.*)
  3. Ümlükler (*ah, wah, wiý we ş.m.*)
- Şeýlelik bilen türkmen dilinde söz toparlary, esasan 9 hili bolýarlar.

128-nji gönükmə. Nokatlaryň ýerine sözleriň soraglaryny tapyň we olary bilelikde depderiňize ýazyp, sözleriň haýsy söz toparlaryna degişlidiklerini aýdyň.

...ak	...altyn	...birinji	...bäsýyllyk
...semiz	...goýun	...ikinji	...oktýabr
...owadan	...haly	...ýüz	...manat
...ökde	...ýygymçy	...onunjy	...bölüm
...išeňñir	...işçi	...otuz	...okuwçy

...edepli   ...okuwçy   ...onbäs   ...depder
...gyzyl   ...baýdak   ...bäşinji   ...synp

129-njy gönükmə. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Şamuhammet, ak, baş, olar, gitjek, ir.

130-njy gönükmə. Mekdep jaýyňzy ýa-da tebigaty teswirläp özüňizden tekst düzüp ýazyň.

§ 34. ATLAR

Tebigatda bar bolan ähli predmetleriň – zadyň hersiniň öz ady bar.

Meselem: adam, howa, bag, suw, kitap, galam, daş, ýyldyz, ösümlik, haýwan, iýmit, geýim, jaý, gural, maşyn ...

Bularyň her haýsy aýry-aýry predmet – zat emma “**uky, güýç, aýdym, saz, göreş, ýagşylyk...**” ýaly ençeme sözleriň manysynda anyk material predmet ýok. Yöne bularda predmetlik alamatlar, predmetleşmek ýaly many bar. Bular – predmetleşen atlar.

Pretmeti ýa-da predmetleşen düşünjäni aňladýan sözlere at diýilýär.

Atlar **kim?, näme?, nire?** diýen soraglara jogap bolýarlar. Adam atlary, familiýalary, onuň kärini, jynsyny, garyndaşlygyny bildirýän atlar **kim?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: Kümüş – kim?, mugallym – kim?, Abaýew – kim?, oglan – kim?, gyz – kim?, çopan – kim?, ussa – kim? ...

Ýurt, şäher, oba umuman orny aňladýan atlар, esasan, **nire?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: Daškent – nire?, oba – nire?, Bu-hara – nire?, Urgenç – nire?, gündogar – nire?, ileri – nire?

Galan predmeti we predmetleşen düşünjäni aňladýan atlaryň hemmesi: ösümlikleriň, haýwanlaryň, mör-möjekleriň, gurallaryň, enjamlaryň ... atlary **näme?** diýen soraga jogap bolýarlar.

Meselem: gowaça – näme?, pagta – näme?, günebakar – näme?, gawun – näme?, serçe – näme?, pil – näme?, goýun – näme? we başgalar.

131-nji gönükmе. Sözleri okaň we ilki predmeti bildiryän, soňra düşünjeleri aňladýan atlary göçüriň. Ýazan atlaryňyz haýsy soraglara jogap bolýarlar?

Yurt, Watan, çöl, keýik, talyp, okuwçy, at, okuw, gürrüň, özbaşdaklyk, gürrüň, kitap, eşik, millet, halk, düşünje, pikir, ynsap, halallyk, ynsanperwerlik, baýlyk, pagta, bugdaý, gyrmanka, sylaşyk.

132-nji gönükmе. Nokatlaryň deregine degişli atlary ýazyň hem olaryň nähili soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Adam atlary: Bahar, okuwçy, daýy...

Ösümlikler we haýwan atlary: sygyr, gül...

Guşlar we mör-möjek atlary: garlawaç, gurçuk...

Ýer-ýurt atlary: Özbegistan, gündogar...

Zat atlary: haly, kitap...

Tebigy hadysalar baradaky atlар: ýel, ýagyş...

Gymyldy-hereket baradaky atlар: işlemek, ylgamak...

Zadyň hili we aýrartynlygy baradaky atlar:
owadanlyk, edeplilik...

Dürli ýagdaý hem gatnaşyk baradaky atlar:
dostluk, şadyýanlyk...

133-nji gönükmə. Sözleri okaň we nokatlaryň ýerine atlaryň jogap bolýan soraglaryny goýup, göçürip ýazyň.

Seýitnazar – kim?	düye – ...	Nukus – ...
lukman – ...	agaç – näme?	Hojaili – ...
Akjacık – ...	maşyn – ...	Amyderýa – ...
işçi – ...	kişmiş – ...	Gündogar – ...
pagtaçy – ...	derýa – ...	demirgazyk – ...
fermer – ...	köl – ...	ileri – ...

134-nji gönükmə. Bu atlaryň nähili soraglara jogap bolýandy-gyny aýdyň. Soňra olaryň jogap bolýan soraglaryny hem ýaý içinde ýazyp görkeziň.

Aýgül (...?), Aşyrowa (...?), talyp (...?), Kamalak (...?), direktor (...?), inžener (...?), gurluşykçy (...?), menedžer (...?)

Odun (...?), aýdym (...?), erteki (...?), goşgy (...?), fabrik (...?), ygal (...?), ýaprak (...?), erik (...?)

Gündogar (...?), Biruny (...?), Bagýap (...?), Bezirgen (...?), Pagtabat (...?), Gyzylgum (...?), gaýra (...?)

135-nji gönükmə. Özünizden “kim?” diýen soraga degişli 5, “näme?” diýen soraga degişli hem 5 sany at tapyp, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

§ 35. ATLARYŇ GURLUŞY

Atlar gurulyşy boýunça özara tapawutlanýarlar. Birnäçe atlar bir sözden, başga birnäçesi iki we ondan köp sözden ybarap bolýarlar.

Meselem: “bag” – bir sözden, “kyrbogun” – iki sözden (kyrk hem bogun), “kellebaşaýak” – üç sözden (kelle, baş, aýak).

Bir sözden bolan atlara sada atlар, iki we ondan köp sözden düzülen atlara goşma atlар diýilýär.

Sada atlар gurluşy boýunça iki hili bolýar: asyl atlар we ýasama atlар.

Mysal üçin, “**oba, dag, suw, kömür, demir, gowaça, pagta, bugday, çorek**” ýaly atlар asyl atlardyr. Sebäbi olara hiç hili ýasayýjy goşulma goşulmandyr. Şonuň üçin ol atlary böleklerе bölmek mümkün däl. Eger-de, zoraýakdan böleklerе böläýeniňde hem, olaryň hiç bir bölegi many aňlatmaýar. Ine, şeýle atlар asyl atlardyr.

Ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen emele gelen atlар ýasama atlardyr.

Meselem: işçi, suwçy, demirçi, okuwçy, işlik, alyjy, Begench, Çapyk, Bäsim, düwünçek, tamjagaz... we ş. m.

Bu atlaryň soňuna goşulan ýasaýjy goşulmalary aýranyňda-da, söz başdaky manysyny saklaýar:

iş-çi, suw-çy, demir-çi, okuw-çy, iş-lik, al-yjjy, begen-ç, çap-yk, Bäş-im, düw-ünçek, tam-jagaz.

Goşma atlар hem ýasama atlara degişlidir.

136-njy gönükmе. Sözlerden ilki sada soňra goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Günebakar ýagy, kyrkgünlük gawun, mekgejöwen palajy, palaw kädi, haýwan kädi, nan kädi, bal kädi, daş kädi, süýji gülaby, terbaş üzümi, gelinbarmak üzümi, bişen garaly, garaly, erik.

Mugallym,	Amanmyrat, Nurmuhammet.
İşçi,	Gurbanjemal, Arazgül.
Fermer	Muhammet, Çary.
Brigadir	Ýazly.
Şofýor	Arazbayý.
Çoluk	Gurbanmuhammet.

137-nji gönükmə. Aşakdaky sözlerden ilki asyl, soňra ýasama atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Galam, depder, kitap, mekdep, suwçy, semiz baggoýun, kepjebaş ýylan, toklutaý, ýaşylbaş ördek, ýaşuly sürüji, traktörçy, bugdaý, arpa, däne, çopan, çoluk, goýun, geçi, sygyr, sagymçy, ýygymçy, okyjy, okuwçy, pagta, pagtaçy, işçi, başlyk, orunbasar, ýoldaş, ýolbaşçy, hasyl, pasyl, ýagyş, gyş, ýaz, tomus, güýz, ýazlyk, güýzlük.

138-nji gönükmə. Aşakdakylardan ýasama sada atlary we goşma atlary ýasap, depderiňize ýazyň.

Gül..., çay..., iş..., suw..., el..., ot..., çöp..., ýol..., al..., at..., düz..., yüz....

Elguş, geçi..., düýe..., gara..., baý..., toty..., humaý....

Kyrkgünlük, ...bogun, ...garyn, ...aýak.

Atageldi, ...geldi, ...geldi, ...geldi.

Ejegül, Ýaz..., Juma..., Baýram..., Alma..., Gurban..., Täze..., Aman..., Durdy..., Bibi..., Bagda..., Orun....

139-njy gönükmə. Sözlemleri okaň we göçüriň. Sada atlaryň aşagyny bir, goşma atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Olaryň asyl ýa-da ýasama atdyklaryny düşuňdiriň.

Biziň fermer hojalygymyzda bugdaý, gowaça, günebakar, mekgejöwen ýaly ekinler ösdürilip yetişdirilýär. Ejem maňa Bagtygülüň gülýakasyna meňzeş gülýaka alyp bererdi. Amyderýanyň ýakasynda ak guşlar örän köpdi.

§ 36. HAS WE JYNS ATLAR

Atlar iki topara bölünýärler: **Has atlар we jyns atlар.**

Bir jynsdan bolan predmeti aňladýan atlardan tapawutlandyrmak üçin dakylýan atlara has atlar diýilýär.

Meselem: Tahýadaş, Özbegistan, Nowaýy, Buhara, Samarkant, Hywa, Nöküs, Horezm, Kelteminar obasy....

Has atlar sözlemiň niresinde gelseler-de, olar baş harp bilen ýazylýarlar.

Meselem: Daškent, Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgyzstan, Moskwa, Amannepesow köçesi, Kaspi (deňzi), Akbaý, Meleguş...

Has atlary esasan adam atlaryndan, familiýalardan, derýa-deňiz, bag, ýurt, şäher, respublika, ýer bölekleri... ýaly geografik we administratiw – territorial atlardan: Gün, Ýer, Aý... ýaly astronomik atlardan: gazet-žurnallara, zawod-fabriklere, kärhanalara, kitaplara, eserlere, haýwanlara, köçelere, obalara, posýoloklara, raýonlara we şuňa meňzeşlere dakylan atlardan bolýarlar.

Bir jynsdan bolan predmeti, düşünjäni aňladýan atlara jyns atlar diýilýär.

Meselem: suw, dag, goýun, serçe, haýwan, bag, stol, parta, oba, adam...

140-njy gönükmə. Sözleri okaň. Olaryň nähili atlardygyny bilip, ilki has, soňra jyns atlary saýlap ýazyň.

Ata Seýidow, oba, mekdep, kitap, okuwçy, depder, partiýa, Biruny, Syrderýa, kanal, elektrostansiýa, gurluşykçy, Gülsenem, zawod, žurnal, fabrik, gazet, Gülşirin.

141-nji gönükmə. Aşakdaky bölejikleri depderiňize göçürip, soň jyns atlaryň aşagyna bir çyzyk, has atlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bu wagt Döwletmämmet molla ojakda ýanýan oduň ýsygyna gözünüň köküni gyryp, kitaba seredip oturdy. Onuň gapdalynda Firdöwsiniň “Şanama” kitabı, Nyzamynyň, Nowaýynyň, Fuzulynyň, Rudakiniň, Nesiminiň diwanlary ýatyrdylar. Zübeýda ojagyň beýleki tarapynda oturyp, oduň ýsgyna tikin tikýärdi.

(T. Taganow “Dürler hazynasy”)

Şol günüň ertesi ir bilen Batyr Söltigi gözläp tapdy. OI düýn Artygy Sülgün kempiriň öýünden alyp gaýdanlarynda, onuň bilen sözleşip bilmändi. Söltük düýn

– Muny kim bu ýere getirdi? – diýip, beren soragyna diňe:

– Men-ä tanamadym – diýip jogap beripdi.

(K. Jumaýew “Ony Artyk tanaýar”)

142-nji gönükmə. Sözleri okaň we deňeşdiriň. Soňra jyns atlary göçürüň.

Angren – şäheri, Mekan – gazeti, Meret – çopan, Jahan – tikinçi, Nurgeldi – agronom, Maksat – wraç, Annabaýram – direktor, Maral – ýygymçy, Gözel – dokmaçy, Bagýap – obasy, Yuwaş – okean, Jemal – sagymçy, Döwran – mugallym, Emine – terbiyeçi, Hemra – bagşy.

§ 37. HAS WE JYNS ATLARYŇ YAZUW DÜZGÜNLERI

Has atlар sözлемиň niresinde gelseler-de, olaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Andijan, Fergana, Almalyk, Angren, Zerewşan, Uçguduk, Jizzah, Sarymaý, Garadag, Dordepel, Akbilek, Pamir dagy, Gyzgiden kanaly, Abajan Durdyýew obasy, Kombaýn.

Söz ýasaýy goşulmalary kabul edip, has atlýgyny ýitiren sözler setir harplary bilen ýazylýarlar.

Meselem: andijanly, ferganalı, kombaýnçı. Emma has atlaryň soňuna **-syz**, **-siz**, **-suz**, **-süz**, **-daky**, **-däki**, **-lar**, **-ler** goşulmalary goşulanda, has atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Daýançsyz, Buharadaky, Bazarbaýlar we ş. m.

Gazet-žurnallara, kino-teatrлara, zawod-fabrikлere, kitaplara, eserlere, fermerlere we şuňa meňzeşlere dakylan atlaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylyp, tutuş at goşadyrnagyň içine alnyp ýazylýar.

Meselem: “Yetginjek” gazeti, “Gunça”, “Gulhan” žurnallary, “Gyzylgum” obasy...

Adam ady dakylan kärhanalaryň we şuňa meňzeşleriň atlarynyň yzyndan **“adyndaky”** söz getirilýär, hem dakylan at goşadyrnak içine aly-nman ýazylýar.

Meseləm: Berdak adyndaky uniwersitet. Annagylyç Adakgaýew adyndaky daýhan birleşmesi, Gurbandurdy Zelili adyndaky umumy bilim berýän orta mekdep.

Geografik we administratiw – territorial atlaryň: ýer bölekleriniň, ýurtlaryň, respublikalaryň, welaýatlaryň, şäherleriň, raýonlaryň, obalaryň, posýoloklaryň, köceleriň, daglaryň... ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Ýewropa, Hytaý, Türkiye, Çehoslovakia, Özbegistan, Garagalpagystan, Daşkent welaýaty, Tahýataş şäheri, Balkan dagy.

Astronomik atlар. Gün, Ýer, Aý, Mars, Ýedigen... ilki harpy baş harp bilen ýazylýarlar. Bular has at bolup gelmedik wagtynda, setir harpy bilen ýazylýarlar: şu gün, gije-gündiz, aýyn aýagy...

143-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemlerden söz ýasayýy goşulmalaryny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

1. Golaýda mekdebimize daşkentli myhmanlar geldi.
2. Bütin dünýä ýaşlary terrorizme garşı.
3. Hatar kombaýnlar bugdaý hasylyny ormaga başladylar.
4. Biz mugallymsız hiç ýere gezelenje gitmeris.
5. Meniň jigim gülçülik kružogyna gatnaşýar.
6. Meňli we Yħlas Abajan Durdiýew obasynda ýasaýar.

144-nji gönükmə. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap beriň.

Adyň kim? .....
Familiýaň kim? .....
Haýsy raýondan? .....
Haýsy posýolokdan? .....
Haýsy obadan? .....
Haýsy köçeden? .....

145-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazmagy ýadyňyzdan çykarmaň.

Almalyk, angren, nowaýy, andijan, fergana, daşkent ýaly şäherlerde we beýleki ýerlerde howa kükürtwodorod, azot, fednol, ammiak we beýlekiler bilen zäherlenendir. Almalyk we fergana hasda hapa howaly şäherler bolup durýarlar. Oba hojalygynda zäherli himiki maddalaryň ulanylmasız hem ekologiki ýagdaýy ýaramazlaşdyrýar.

Atlaryň golaýyndaky amyderýanyň aşaky akymynda, gyzylordada howa her hili duzlar, tozan, zyýanly himiki maddalar bilen hapalanandyr.
(Özbegistanyň geografiýasy)

146-njy gönükmə. Köp nokatlaryň ýerine atlaryň ýazyň. Soňra has atlaryň aşagyny çyzyň.

Biz ... obasynda ýaşaýarys. Biziň golaýymyzda ... diýen obalar (posýoloklar) bar. Biziň obamyzyň ady ... . Meniň dostum ... obasynda ýaşaýar. Olaryň obasynda ... diýen köçeler bar. Olaryň obasy ... şähere golaý.

147-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has atlaryň ilki harpyny baş harp bilen ýazyp, jyns atlaryň aşagyny çyzyň.

Goşulyp toýly, güljemal
Oba çagalary bile,
Selme ýygymaga giderdi,
Uzakdaky ymgyr çöle.
Eger kömelek tapsalar,
Begenip tiz alardylar.

Selmeleriň arasynda –
Torbalaryna salardylar.
Günortan düsläp bir ýerde,
Oda kömelek goýyarlar.
Bir topar aç çagajyklar,
Kömelek duzlap iýýärler.

(Ç. Aşyrow “Çagalar” III bölüm)

§ 38. ATLARYŇ ÝASALYŞLARY WE ÝAZUW DÜZGÜNI

Atlar asyl ýasaýy goşulmalar arkaly atlardan, sypatlardan, sanlardan, işliklerden ýasalýarlar.

Asyl ýasaýy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan atlara ýasama atlar diýilýär.

Atlaryň atlardan ýasalyşy.

Atlardan at ýasaýan goşulmalar goşulan sözünüň öňki manysyny özgerdip, ondan täze manyly ady emele getirýär.

Meselem: dükan-**çy**, gyjak-**çy**, iş-**çi**, tikin-**çi**, kitap-**ça**, Anna-**ly**, syr-**daş**, adam-**çylyk**, ilci-**lik** ...

Bu goşulmalar, esasan, şulardyr:

-çy, -çi: balyk-çy, pagta-çy, ädik-çi....

-ça, -çe: ýorgan-ça, düşek-çe, temen-çe...

-ly, -li: Kaka-ly, Dür-li, Pür-li...

-daş, -deş: syr-daş, oba-daş, ýürek-deş ...

-çylyk, -çilik, -çuluk, -çülik: adam-çylyk, öýçülik, guş-çulyk...

-ystan, -istan: Täjig-istan, Özbeg-istan...

-kär, -gär: hyzmat-kär, söwda-gär...

- hor**: süyt-hor, mugt-hor...
- keş**: zähmet-keş, araba-keş...
- ban, -man**: bag-ban, saraý-man...
- dar**: algy-dar, bergi-dar...

148-nji gönükmə. Sözleri okaň we ýasama atlary saýlaň. Soňra olaryň asyl sözi bilen goşulmasynyň arasyňa kese çyzyk goýup, depderiňize ýazyň.

1. Çemen ökde tikińci. 2. Jigimiň dokan halyçasyna göreniň gözü gidýär. 3. Dürli mekdebimizde iň ökde okuwçylaryň biri. 4. Okuwçylaryň iň ýakyn syrdaşy onuň mugallymlarydyr. 5. Adamkärçilik ynsanlaryň iň gowy sypatlarynyň biridir. 6. Özbegistan, Gazagystan, Türkmenistan ... ýurtlary dostlukly aragatnaşygy saklaýarlar. 7. Söwdagärler ýüklerini ýerleşdirýärler. 8. Gadym döwürde bir süýhor baý bar eken. 9. Ýurdumyzyň zähmetkeşleri bol galla hasylyny aldylar. 10. Men telewizorda “Bagban” kinofilmini gördüm.

149-njy gönükmə. Görkezilen goşulmalary kabul edýän atlary özüňizden tapyp, atlardan atlар ýasaň we olary depderiňize ýazyň.

- cy, -çi – işçi, ..., ..., ...,
- çylyk, -çilik – pagtaçylyk, ..., ..., ...,
- ly, -li – Ataly, ..., ..., ...,
- kär, -gär – hyzmatkär, ..., ..., ...,
- daş, -deş – ýoldaş, ..., ..., ...,
- ça, -çe – pilçe, ..., ..., ...,
- çulyk, -çülik – guşçulyk, ..., ..., ...,
- ystan, -istan – Gyrgyzystan, ..., ..., ...,
- hor, -keş – çayhor, ..., ..., ...,
- izm, -dar –

150-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we ýazyň. Ýasayýy goşulmalary kabul eden ýasama atlaryň aşagyny çyzyň.

Özbegistan watanymyz indi gülüstan. Özbegistan pagtaçylyk, ekerançylyk, maldarçylyk, ýüpekcilik mekanyna öwrüldi. Her bir işgär: işçi, nebitçi, gurluşykçy, maldar ýokary önum ugrunda göreşyär. Watanymyzyň ähli halky terrorizm howpuna garşy.

Gyrgyzstan, Gazagystan, Täjigistan, Azerbeýjan respublikalary “ak altyn” öndürýän respublikalardyr.

151-nji gönükmə. Aşakdaky sözlere söz ýasayýy goşulmalary goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Watan, küýze, gül, saraý, bagban, senet, araba, maldar.

§ 39. ATLARYŇ SYPATLARDAN, SANLARDAN, ÇALYŞMALARDAN WE SES GÖRKEZÝÄN SÖZLERDEN ÝASALYŞLARY

Sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan atlaryň ýasalmagy üçin, esasan, “*-lyk, -lik, -luk, -lük*” goşulmalary hyzmat edýär.

Meselem:

Sypatlardan: garaşsyz-lyk – garaşsyzlyk, ýağşy-lyk – ýağşylyk, bol-luk – bolluk, köl-lük – köllük, inçe-lik – inçelik...

Sanlardan: Üç-lük – üçlük, baş-lik – başlık, alty-lyk – altylyk, on-luk – onluk...

Çalyşmalardan: men-lik – menlik, sen-lik – senlik, ol-luk – olluk, öz-lük – özlük...

Ses görkezýän sözlerden atlaryň ýasalmagy üçin “*-dy, -di, -yldy, -ildi, ulydy, -üldi*” ýaly goşumalar hyzmat edýär.

Meselem:

-dy, -di: pasyr-dy – pasyrdy, kikir-di – kikirdi, şaggyl-dy – şaggyldy, güpür-di – güpürdi, tapyr-dy – tapyrdy,

-yldy, -ildi: hyzz-yldy – hyzzyldy, iňň-ildi – iňňildi, ýylp-yldy – ýylpyldy...

-uldy, -üldi: horr-uldy – horruldy, güww-üldi – güwwüldi...

Görüşümüz ýaly, bu goşulmalaryň bir boğunly söze goşulanlary goşulan sözünüň soňky çekimsizini goşalandyrýar. Bular aýdylanda, ýazylanda-da şolar ýaly goşalandyrylyp aýdylýarlar we ýazylýarlar.

“Horkuldy, tarpyldy, şarkyldy, parkyldy...” kimin sözlerde çekimsiz sesler öndäki ýaly goşalanmaýarlar.

Içinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere goşulýan goşulmalarymyzyň dodak çekimlisi bolanlary goşulýar we olar umumy kada laýyklykda ýazylýarlar.

152-nji gönükmey. Sözlemleri göçüriň we ýasama atlary tapyp, olaryň ýasalyşlaryny dilden derňew ediň.

1. Garaşsyzlyk diýarymyza täze ösusň ýolunu açdy. 2. Döwletimiz özbaşdaklygyny alandan soň, dünýäniň köp ýurtlary bilen özara hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 3. Sapa ömrüni çölde geçirse-de, ýakyndan eşidilen haşsyldy onuň inini jümşüldetdi. Ýogsam öňler ýekegapanyň horruldysyndanam, dag ýolbarsynyň arryldysyndanam çekinip durmazdy. 4. Çekirtgeleriň jyrryldysy, hozanaklaryň hozzuldysy özbuluşy mukamy ýatladýar.

153-nji gönükmə. Özüñizden sypatlardan ýasalan 5 sany, sanlardan ýasalan 5 sany, çalyşmalardan ýasalan 5 sany ýasama atlary tapyň we olary sözlem içinde ulanyň.

154-nji gönükmə. Sözleri ýazanyňyzda asyl söz bilen goşulmanyň arasynda kese çyzyk goýup ýazyň. Haýsy sözden haýsy sözüň ýasalýandygyny biliň.

1. Egrilik, doğrulyk, ýagşylyk, aklyk, arassalyk, şorluk, gürlük, ýamanlyk, garalyk, jögülik, horluk, gurulyk.

2. Üçlük, dörtlük, başlık, onluk, ýüzlük, müňlük.

3. Menlik, senlik, bizlik, özlük, näçelik, haçanlyk, kimlik.

155-nji gönükmə. Aşakdaky laryň garşylykly manysyny aňladýan sözleri tapyň. Soňra şol sözler bilen birlikde bulary depderiňize ýazyň.

Mertlik - ..., ýagşylyk - ..., aklyk - ..., halypalyk - ..., selçeňlik - ..., egrilik - ..., ýalpaklyk - ..., işeňňirlik - ..., peslik- ..., gytlyk - ..., meslik - ....

156-njy gönükmə. Aşakdaky bölejigi okaň we ýazyň, sanlardan atlaryň ýasalyşyna üns beriň we aşagyny çyzyň.

1. Biziň synpymyzda dörtlük, başlık, bahalar bilen okaýan okuwçylar kän.

2. Olar üçlük, ikilik bilen okaýan okuwçylara kömek beryärler.

3. Ýolagçylar onluk awtobusa mündüler.

4. Gagalar ýedi günlük Samarkant şäherine gezelenje gitdiler.

§ 40. ATLARYŇ İSLIKLERDEN YASALYŞY

Asyl ýasaýy goşulmalar arkaly işliklerden örän köp atlar ýasalýarlar. Bu atlar many taýyndan, esasan, iş hereket adyny, orny, iş gu-rallaryny, işi durmuşa geçirýän şahsy we başga düşünjäni aňladýarlar. İşliklerden at ýasaýan goşulmalar şulardyr:

-gy, -gi: ur-gy – urgy, al-gy – algы, ber-gi – bergi...

-yş, -iş, -uş, -üş: ek-iş – ekiş, ut-uş – utuş, ýar-yş – ýaryş...

-ýyş, -ýiş: oka-ýyş – okaýyş, ýaşa-ýyş – ýaşaýyş, işle-ýiş – işleýiş...

-uw, -üw, -w: ýaz-uw – ýazuw, düz-üw – düzüw, saýla-w – saýlaw, aýla-w – aýlaw...

-yjy, -iji, -ujy, -üji: ýaz-yjy – ýazyjy, al-yjy – alyjy, bil-iji – biliji, uç-ujy – uçujy, yüz-üji – ýüzüji...

-ýyjy, -ýiji: sözle-ýiji – sözleyiji, diňle-ýiji – deňleyiji, ýaşa-ýyjy – ýaşaýyjy...

-ym, -im, -üm, -um: ak-ym – akym, bil-im – bilim, böl-üm – bölüm, bur-um – burum,

-yk, -ik, -uk, -ük, -ak, -ek, -k: gaz-yk – gazyk, çi-şik – çıkış, süz-ük – süzük, tut-uk – tutuk, or-ak – orak, döw-ek – döwek, dara-k – darak...

-eç, -ç, -g: gör-eç – göreç, gazan-ç – gazanç, begen-ç – begenç, barla-g – barlag, gözle-g – gözleg...

-gyç, -giç, -guç, -güç: ýan-gyç – ýangyç, ildir-giç – ildirgiç, guý-guç – guýguç, dürt-guç – dürtgüç...

-gyn, -gin, -gun, -gün: ýan-gyn – ýangyn, çiş-gin – çişgin, uç-gun – uçgün, düz-gün – düzgün...

-yn, -in, -un, -ün: ýag-yn – ýagyn, tik-in – tikan, bog-un – bogun, düw-ün – düwün...

-alga, -ilge, -Iga, -Ige: dur-alga – duralga, geç-elge – geçelge, oka-Iga – okalga, ýore-Ige – ýörelge...

-yndy, -indi, undy, -ündi: gal-yndy – galyndy, kes-indi – kesindi, çök-ündi – çökündi, ýuw-undy – ýuwundy...

-dajy, -deji: çyk-dajy – çykdajy, gir-deji – gir-deji...

-wuk, -wük, -waç: şarla-wuk – şarlawuk, jürle-wük – jürlewük, oýna-waç – oýnawaç, ýelpe-waç – ýelpewaç...

-ar, -er, - y, -i: aç-ar – açar, kes-er – keser, ýap-y – ýapy, tut-y – tuty, çek-i – çeki, gaç-y – gaçy...

-ja, -je: dam-ja – damja, çatyn-ja – çatynja...

-myt, -mit: al-myty – almyt, iý-mit – iýmit...

Bu goşulmalaryň hemmesi diýen ýaly umumy düzgüne laýyklykda goşulýan sözünüň ince-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýerdilip ýazylýar. Diňe “**-wuk, -wük**” hemde “**-waç**” goşulmalary umumy düzgünden çykarylýar:

“**-wuk, -wük**” sözüň soňky bogunlarynda: “**gürlewük, ýalpyldawuk**” kimin ýazylýar.

“**-waç**” bolsa sözüň ince-ýogynlygyna eýerdilmän, olaryň ikisini hem şol durşuna “**ger-mewaç, oýnawaç**” goşulyp ýazylýar.

157-nji gönükmey. Berlen sözlemlerden ýasama atlary tapyň we olaryň nähili ýasalandygyny dilden düşündiriň.

1. Nazar täze dişelen orak bilen gülli ýorunjany orup başlady. 2. Saglyk bolsa, täze ýyl üzümimiz miwe getirip başlar. 3. Hemmämiz üýşüp barsak, ölüük ula gider. 4. Myhmanlar düşek üstüne geçdiler. 5. Myhman düşege geçip, guşagyny çözdi. 6. Bir tabak ýaly gowurmany gördümem etmedi. (G. Aşyrow)

158-nji gönükmə. Dik çyzygyň sag tarapyndaky goşulmalary berlen sözlere goşup at ýasaň.

al, gurul, görün; ör, sür, ýapyn; çatyn, öwren, gez; çöz, ýasa, işle, gaz; çal, gaç, çek, uç.	-gy, -y, -i; -yjy, -iji, ujy, -uk, -ük; -yjj, -üji; -gun, -gün, -ja, je; -gy, -im, -uş, -üş.
---	--

159-njy gönükmə. Görkezilen goşulmalary kabul edyän işlikleri özüňizden tapyp, işliklerden atlary ýasaň we olary depderiňize ýazyň.

-gy, -gi – algy, ..., -yş, -iş – bakyş, ..., -yjy, -iji – alyjy, ..., -gyç, -giç – çyzgyç, ..., -ym, -im – akym, ..., -gyn, -gin – ýangyn, ..., -yn, -in – ýagyn, ...	-uw, -üw – ýazuw, ..., -uş, -üş – uçuş, ..., -yjy, -üji – görüji, ..., -guç, -güç – süzgüç, ..., -um, -im – bölüm, ..., -gun, -gün – gurgun, ..., -un, -ün – bogun, ...
--	--

160-niy gönükmə. Sözlemeleri okaň we has gara ýazylan sözleri derňäň. Olaryň ýasalyşlaryny düşündiriň.

Umyt uçguny onuň ýüreginde ýagtylyp gitdi. Golaý bir ýerde bukalga bar bolara çemeli. Olar esli wagtlaryny bukuda geçirirmeli bolýardylar. Gykalganyň agzynda ýşarada garaşyp ýatan Kemal bilen Genji ýaşıklarıň takyrdysyna ähmiyet

bermediler. Yzarlap, hökman kowga salynjagyny olar bilýärdiler. Kemal ol çöregi aldy-da, üç deň bölege bölüp, ýoldaşlaryna berdi.

§ 41. ATLARYŇ ÜYTGEÝŞI

 Atlar sözlemde we söz düzümünde özleriniň bir zada degişlidigini bildirmek ýa bir-birleri bilen baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalar bilen üýtgeşýärler.

Atlar san, ýönkeme we düşüm bilen üýtgäp bilýärler.

Meselem: okuwçy-***lar***, işçi-***ler***, galam-***ym***, depder-***iň***, mugallym-***ymyz***, ýolbaşçy-***sy***; kitab-***yň***, kitab-***a***, kitab-***y***, kitap-***da***, kitap-***dan***.

§ 42. ATLARYŇ SAN BILEN ÜYTGEÝŞI

 Atlar birlik we köplük sanda bolýar. Diňe ýekelikdäki predmetleri aňladýanlara atlaryň birlik sany diýilýär.

Meselem: okuwçy, mekdep, depder, ruçka, galam we şuňa meňzeşler.

Atlaryň birlik sanynyň yzlaryna **-lar**, **-ler** goşulmasy goşulyp, birden köp predmetleri aňlatsa, olara atlaryň köplük sany diýilýär.

Meselem: adam-***lar***, işçi-***ler***, oglan-***lar***, mekdep-***ler***.

Has atlar esasan san goşulmalaryny kabul etmeýärler, emma şeýle hem bolsa, bir maşgaladaky adamlary görkezmek üçin Orazlara gitdim. Meretlerden geldim şekilde ulanylýarlar.

161-nji gönükmə. Sözleri okaň we deňeşdiriň. Olaryň haýsynyň bir zadyň, haýsynyň hem birden köp zadyň adyny bildirýändigini biliň, olaryň sözlem içinde ulanyň.

depder kitap guş kebelek işçi adam	depderler kitaplar guşlar kebelekler işçiler adamlar	parta towşan ekin goýun oba serçe	partalar towşanlar ekinler goýun obalar serçeler
---	---	--	---

162-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we depderiňize göçüriň. Köplük san goşulmalaryny kabul eden atlaryň aşagyny çyzyň.

Bahar aýlary ösümlikler janlanyp başlaýar. Bägüller açylýarlar. Kebelekler uçýarlar. Baglarda bilbillер saýraşýarlar. Serçeler jürküldeşýärler. Ekinler ekilýär. Günler uzalýär. Gijeler gysgalýär. Goýunlar, geçiler, sygyrlar otlaýarlar. Okuwçylar, adamlar, işçiler öz işleri bilen meşgul.

163-nji gönükmə. Bu atlaryň yzyna san goşulmalaryny goşup okaň. Şonda olaryň soňundaky “-y, -i” seslerini nähili sese öwrüp okaýandygyňzy biliň we olary aýdyşyňyz ýaly depderiňize ýazyň.

dürbi	künji	guýy	böri
süri	doly	guzy	toty
tüwi	hüwi	tuty	soky
hünji	tokly	gumry	guty

§ 43. ATLARYŇ SAN GOŞULMASYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

 Atlaryň san goşulmasy goşulýan sözünüň ince-ýogynlygyna hemise eýerýär. Emma onuň goşulýan ady garyşyk bogunly bolsa, onda ol

şol sözüň soňky bognuna eýerýär: ince çekimli bolsa “-ler”, ýogyn çekimli bolsa “-lar” goşulýar. Ýazuwda hem şonuň ýaly ýazylýar.

Meselem: okuwçy-**lar**, işçi-**ler**, synp-**lar**...

Birinji bogny dodak çekimlili bolup, soňky ikinji bogny “-y, -i” seslerine gutaran “**guzy, süri**” ýaly sözlere “-lar, -ler” goşulanda, adyň soňundaky “-y, -i” sesleri dodaklandyrylyp, “**u, ü**” harplary bilen ýazylýar.

Meselem: **guzy-lar-guzular**, **süri-ler-sürü-ler**, **guýy-lar-guýular**.

164-nji gönükmə. Atlaryň yzyna degişli san goşulmasyny goşup depderiňize ýazyň.

Mekdep, oba, telewizor, telefon, kitap, kino, gazet, meýdan, diwar, edebiýat, kinofilim, lotoreýa, awtomobil, medal, okuwçy, brigadir.

165-nji gönükmə. Nokatlaryň deregine san goşulmasyny goşmak bilen, bölejigi depderiňize ýazyň.

Gyzykly çaga oýunlarynyň biri-de “Aýterek – Günterek” diýen oýundyr. Bu oýny 7 ýaşdan 15 ýaşa çenli oglan-gyz... gatnaşyp oýnapdyr... Oýun köplenç howanyň maýyl wagtlary, aýdyň gjijelerde oýnalýar. Oýna gatnaşýan oýunçy...yň kesgitli sany bolmaýar. Dürli ýasdaky oglan...dyr gyz... garyşyk iki topara bölünýär... Oýna gatnaşýan ekabyrrak iki oglan oýunçy...y geleşdirmek (azaşdyrmak) arkaly ikä bölünýär. Oýunçy... iki topara bölünenlerinden soň, topar... aralary 50 metre çenli bolan aralykda el tutuşyp biri-biriniň garşysynda bir hatar bolup duryar... (*Žurnaldan*)

166-njy gönükmə. Aşakdaky sözlere köplük san goşulmasyny goşup, sözlem içinde getirip ýazyň.

Gumry, çaga, guty, gazet, guş, agaç, kitap, ene, dost, gül.

§ 44. ATLARYŇ YÖŇKEME BILEN ÜYTGEÝŞI

Zadyň kime ýa-da nämä degişlidigini, kimiňki ýa-da nämäniňkidigini bildirmek üçin atlara yönkeme goşulmalary goşulýar.

Yönkeme goşulmalary many taýyndan zadyň üç şahsa: maňa, saňa, oňa; köplükde: bize, size, olara degişlidigini görkezýärler. Başga-ça aýdanyňda zadyň birinji şahsa – sözleýjä; ikinji şahsa – diňleýjä; üçünji şahsa – gürrüne gatnaşmaýana degişlidigini aňladýarlar.

Meselem:

Meniň tam-ym, oý-üm.   Biziň tam-ymyz, öý-ümiz.

Seniň tam-yň, öý-üň.   Siziň tam-yňyz, öý-üniz.

Onuň tam-y, öý-i.   Olaryň tam-y, öý-i.

167-nji gönükmə. Nokatlaryň ýerine atlaryň kime degişlidigini görkezýän goşulmalary goşup, sözlemleri ýazyň.

Meniň dogan... kolležde okaýar.

Meniň eje... mekdepde işleýär.

Seniň dogan... nirede işleýär?

Seniň eje... nirede işleýär?

Onuň dogan... hem kolležde okaýar.

Onuň eje... hem mekdepde işleýär.

Biziň gyzykly kitaplar... bar.

Siziň gyzykly kitaplar... barmy?

Olaryň hem gyzykly kitaplary bar.

168-nji gönükmə. Aşakdaky teksti depderiňze göçürüň, ýöňkeme goşulmalarynyň aşagyny çyzyň we olaryň haýsy sanda hem haýsy ýöňkemelerdedigini aýdyp beriň.

Biziň klubumyz

Biziň mekdebimiziň kluby mekdebimiz bilen birlikde salyndy. Klubumyz mekdebiň birinji etažynda ýerleşýär. Klubuň çep tarapynda mekdebiň uly kitaphanasy bar. Klubuň aýnalalary örän täsinlik bilen edilipdir. Ol aýnalardan obanyň ekin meýdanyna tarap seretmek göwnüňde şatlyk döredýär. Baýramçylygyň öň ýanyndaky günlerde biz klubumyzyň içini we daşyny örän oňat bezedik. Klubumyza her dynç alyş günlerinde mekdebimiziň saz we oýun kružoklary gyzykly konsert we tomaşalar görkezýär. Bu tomaşalara obamyzyň adamlary özleriniň maşgalalary bilen gelip, uly höwes bilen tomaşa edýärler.

169-njy gönükmə. Nokatlaryň ýerine degişli ýöňkeme goşulmalaryny goşup, sözlemleri depderleriňze göçürüp ýazyň.

Meniň Watan..., hat..., parta...

Seniň okuw..., stul..., ýazuw...

Onuň jüýje..., surat..., göz..., galam...

Biziň öý..., ýer..., deňiz..., durmuş...

Siziň mugallym..., baýram..., jaý..., meýdança...

Olaryň gowaça..., oba..., üzü..., gapy...

§ 45. YÖŇKEME GOŞULMALARY

Atlary sözlemde belli bir şahsa degişlidigini görkezmek üçin her ýöňkemäniň özüne degişli ýöňkeme goşulmalary bar.

Atlaryň ýöňkeme goşulmalary:

Ýöňke- meler	Yzlary çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary		Yzlary çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary	
	Birlik	Köplük	Birlik	Köplük
Menlik	-ym, -im,	-ymyz, -imiz,	-m	-myz, -miz
Senlik	-um,	-umiz,	-ň	-ňyz, -ňiz
Onluk	-üň -yň, -iň, -uň, -üň -y, -i	-üňiz -yňyz, -iňiz, -uňyz, -üňiz -y, -i	-sy,	-sy, -si
			-si	

Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşine mysallar: (çekimsiz ses bilen gutaran atlар boýunça)

Birligi				
Menlik	Watan-ym	ekin-im	don-ym	gül-üm
Senlik	Watan-yň	ekin-iň	don-uň	gül-üň
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i
Köplüğü				
Menlik	Watan-ymyz	ekin-imiz	don-umyz	gül-ümiz
Senlik	Watan-yňyz	ekin-iňiz	don-uňyz	gül-üňiz
Olluk	Watan-y	ekin-i	don-y	gül-i

(çekimli ses bilen gutaran atlар boýunça)

Birligi				
Menlik	ata-m	köçä-m	oba-m	geçi-m
Senlik	ata-ň	köçä-ň	oba-ň	geçi-ň
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si
Köplüğü				
Menlik	ata-myz	köçä-mız	oba-myz	geçi-mız
Senlik	ata-ňyz	köçä-ňız	oba-ňyz	geçi-ňız
Olluk	ata-sy	köçe-si	oba-sy	geçi-si

Mysallardan görnüşi ýaly yzlary çekimsiz we çekimli ses bilen gutaran atlaryň ýöňkeme goşulmalary bir-birinden tapawutlanýarlar. Atlaryň olluk ýöňkeme goşulmalary birlik we köplük sanlarda meňzeş bolýarlar. Shoňa görä olaryň öňünde degişli

sözleri ulanmasaň haýsy sandadygyny bilmek bolmaýar.

Meselem: onuň bilimi, olaryň galamy, onuň obasy, olaryň obasy we ş.m.

Atlaryň yzyna san we ýöňkeme goşulmalary goşulanda düzgün boýunça ilki san goşulmasy, soňra ýöňkeme goşulmasy goşulýar.

Meselem: adam-lar-ymyz, mekdep-ler-iňiz.

170-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri ýöňkeme bilen üýtgedip, depderiňize ýazyň.

Okuwçy, gowaça, pagta, salam, bag, hat, gawun.

171-nji gönükmə. Sözlerden ýöňkeme bilen üýtgän atlary tapyp depderiňize ýazyň.

Eziz enem, ýürekdeş ýoldaşym, mähriban atam, hormatly mugallymym, janym jigim, ajaýyp ýurdumyz, güneşli ülkämiz, tükenmez baýlyggymyz, owadan obamyz, jan saglyggymyz, başlan işiňiz, bagtly durmuşyňyz, eşretli watanyňyz.

172-nji gönükmə. Aşakdaky atlaryň öňünden ýöňkelip gelýän sözlerini ulanman, olary ýöňkeme bilen üýtgediň we olluk ýöňkemeleriniň birlik we köplüğini nähili tapawutlandyrmalydygyny aýdyp beriň.

Ene, dary, däri, depe, ot, derýa, göz, gol, arzuw, üzüm.

§ 46. YÖŇKEME GOŞULMALARYNYŇ DEGIŞLILIGI GÖRKEZİSİ

 Ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlaryň aşakdaky ýaly degişliliği aňladýarlar:

1. Bir predmetiň bir adama degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Meniň depderim, kitabym, goşum.
Seniň depderiň, kitabyň, goşuň.
Onuň depderi, kitaby, goşy.

2. Köp predmetiň bir adama degişlidigini aňladýanlar.

Meselem:

Meniň depderlerim, kitaplarym, goşlarym.
Seniň depderleriň, kitaplaryň, goşlaryň.
Onuň depderleri, kitaplary, goşlary.

3. Bir predmetiň köpcülige degişlidigini görkezýänler.

Meselem:

Biziň depderimiz, kitabymyz, goşumyz.
Siziň depderiňiz, kitabyňyz, goşuňyz.
Olaryň depderi, kitaby, goşy.

4. Köp predmetiň köpcülige degişlidigini aňladýanlar.

Meselem:

Biziň depderlerimiz, kitaplarymyz, goşlarymyz.
Siziň depderleriňiz, kitaplaryňyz, goşlaryňyz.
Olaryň depderleri, kitaplary, goşlary.

173-nji gönükmə. Aşakdakylary okaň. Yöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlary tapyň. Olardan bir predmetiň bir adama hem köpcülige degişli bolanlaryny görkezýän atlary saýlap ýazyň.

Söýgülü watanymyz, mähriban enemiz, mukaddes borjumyz, päk zähmetimiz, ajaýyp durmuşymyz, bagtly ýaşlyk, höwesli okaýşyňyz, hormatly myhmanyňyz.

Meniň gadyrly jigim Omar. Seniň gadyrly jigiň kim? Onuň geými, botinkasy ýerbe-ýer. Seniň geýmiň, botinkaň nähili?

174-nji gönükmə. Aşakda berlen rebusy okaň:

Türkmen halk oýny

175-nji gönükmə. Özüňizden bir predmetiň bir we köp adama degişlidigini görkezýän atlardan 10 sanysyny tapyp ýazyň.

§ 47. YÖŇKEME GOŞULMALARYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Yöňkeme goşulmalary sözleriň inçelik-yogynlyklaryna eýeryärler we özleriniň degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: öýümiz, donumyz, doganym, doganymyz, şäheriň, şäherimiz, okalgasy, depderi we ş.m.

2. Soňy “-e” sesi bilen gutaran atlary yöňkemeler bilen üýtgedenimizde menlik we senlik yöňkemesiniň birliginde hem, köplüğinde hem

-e sesi “-ä” sesine öwrülýär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: desse – dessäň, dessäňiz. Penji-re – penjirän, penjirämiz...

Ene, eje ýaly maşgala gatnaşygyny görkezýän atlar bu düzgünden çykýarlar.

Meselem: enem, enemiz, ejem, ejemiz.

3. Ýöňkeme goşulmalarynda “**u, ü**” harplary ikinji bogunlarynda ýazylýarlar.

Meselem: gülüüm, gülüümiz, gülüň, gülüňiz, gözüm, gözümüz, gözüň, gözüňiz; otum, otumyz, otuň, otuňyz; boýum, boýumyz, boýuň, boýuňyz...

Emma “**uly, goşgy, guzy, uky, süri, göni**” ýaly yzlary “**y, ī**”, sesleri bilen gutaran sözler ýöňkeme bilen üýtgänge olaryň yzyndaky “**y, ī**” sesleri uzyn aýdylýandygy üçin, birinji we ikinji ýöňkemelerde dodakladryrylmaýar.

Meselem: gönim, süriňiz, gutyňyz, goşgym, ulyim...

Bular ýaly sözleriň soňundaky “**y, ī**” sesleri üçünji ýöňkemäniň birlik we köplüğinde gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

Meselem: gönüsi, sürüsi, ukusy, guzusy, gutusy, goşgusy, ulusy...

4. Gekimsiz ses bilen gutaran atlara **-ym, im, -um, -üm, ymyz, -imiz, -umyz, -ümiz, -yň, -iň, -uň, -üň, -iňiz, -yňyz, -uňyz, üňiz** ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

Emma gepleşikde bu goşulmalaryň birinji “**y, i, u, ü**” sesleri düşürilip geplenýär.

Meselem: öýme, öýňe, öýmüzden, öýňüziň, galammyz.

Şeýle bolsa hem, bular şu eşidilişi ýaly yazylman, öyüme, öyüňe, öýümizden, öýüňiziň, galamymyz şeklinde ýazylýarlar.

5. Soňy “**z, l, n, r, s, š**” seslerine gutaran iki bogunly asyl ýasama atlaryň yzyna çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri düşürilip ýazylýar.

Meselem: deňiz – deňzi, söwüş – söwsi, goýun – goýny...

6. Ýzlary dymyk “**k, p, t, ç**” seslerine gutaran atlara çekimli ses bilen başlanýan ýöňkeme goşulmalary goşulanda, söz soñundaky dymyk sesler degişli açık seslerine öwrülýärler we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: agaç – agajyň, kitap – kitabyň...

176-njy gönükmə. Sözlemleri okaň, has gara ýazylan sözleriň haýsy ýöňkemededigini biliň. Soňra yaý içindäki sese derek haýsy harpyň ýazylmalydygyny anyklaň, olary depderiňize ýazyň.

1. Biziň **kanunymyz** – bagtymyz! Her bir **döwletiň** özünüň kanuny bar. Biz her ýyl 8-nji dekabry – Özbegistan Respublikasynyň Konstitutsiýasy günü diýip belläp geçýäris.

2. Biziň **mekdebimiz** hem siziň mekdebiňiz ýaly owadan.

3. Meniň göl(e)m seniň göl(e)ňden ulurak.

4. Siziň düý(e)ňiz hem biziň düý(e)miz ýaly köp süýt berýärmى?

5. Meniň ej(e)m hem, en(e)m hem mugallym bolup işläpdi.

177-nji gönükmə. Bu atlaryň yzyna degişli ýoňkeme goşulmalaryny goşup ýazyň. Şonda olara nähili goşulmalary goşandygyňza üns beriň.

Men don..., öý...

Biz don..., öý...

Sen don..., öý...

Siz don..., öý...

OI don..., öý...

Olar don..., öý...

178-nji gönükmə. Sözleri okaň, olaryň haýsy sese guitarýandygyny biliň. Olaryň ýoňkeme bilen üýtgeşen görnüşinde aýry-aýry sözlemeleriň içinde ulanyp, depderiňize ýazyň.

Tejribe, nesýe, keçe, igde, çemçe, desse, düzme, güye.

179-nji gönükmə. Öz ýasaýan obaňyz, ýa posýologyňyz, ýa şäheriňiz barada (kim nirede ýasaýan bolsa) gysgajyk malkala ýazyň.

Makalanyň plany:

1. Siziň obaňyz nirede ýerleşýär?
2. Okaýan mekdebiňiz onuň nireshinde ýerleşýär?
3. Obaňyz ozal nähili görnüşde eken?
4. Häzir ol nähili görnüşde?
5. Oba adamlary näme bilen meşgullanýar?

§ 48. ATLARYŇ DÜŞÜM BILEN ÜYTGEÝŞİ

Düşüm goşulmalary sözlem içinde sözleri bir-birleri bilen baglaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem: 1. **Mekdep** ýaşlara terbiye bermekte uly rol oýnaýar. 2. **Mekdebiň** okuwçylary teatra gitdiler. 3. Men **mekdebe** gitdim. 4. **Mekdebi** bezedik. 5. Oraz **mekdepde** okaýar. 6. Jernen **mekdepden** geldi – sözlemeleriniň içindäki mekdep diýen at sözünüň her hili görnüşde bolan

düşüm goşulmalaryny kabul edip, başga sözler bilen baglanyşlary kimin.

Türkmen dilinde alty sany düşüm bolup, olar özleriniň hyzmatlary we formalary taýyndan bir-birlerinden tapawutlanýar we her düşümde bolan at sözi özüniň degişli soraglaryna jogap bolýar.

Düşümleriň atlary we olaryň soraglary aşakdaky jedwelde görkezilýär:

Düşümiň atlary	Düşümiň gysgaldylyp ulanylyşy	Düşümiň soraglary		
		Adam atlarynyň soraglary	Haýwan atlarynyň soraglary	Ýurt, orun aňladýan atlaryň soraglary
Baş düşüm Eýelik düşüm Yöneliş düşüm Yeňiň düşüm Wagt-orun düşüm Çykyş düşüm	B.d E.d Yön.d Ý.d W.o.d Ç.d	Kim? Kimiň? Kime? Kimi? Kimde? Kimden?	Näme? Nämäniň? Nämä? Nämäni? Nämede? Nämeden?	Nire? Niräniň? Nirä? Niräni? Nirede? Nireden?

180-nji gönükmə. Hekaýany okaň, has gara ýazylan goşulmalaryň haýsy goşulmadygyny biliň. Soňra ol goşulmalary taşlap, bölejigi ýene-de bir gezek okap görün, ol goşulmalaryň nähili hyzmatynyň bardygyny biliň.

Giň maňlaýyna düşen bir tokga gara saçы **şemala** ykjap, ak ýüzünde owsun atýan, garagözelek juwan gyz bedresini uzadyp, çalaja ýylgyrdy.

– Içiň, **janyňza** hoş bolsun!

Gyzlaryň beýlekisi giň **gujagynda** iki ýana tolkunyp duran goşa örüm mele şaçlarynyň uçlaryny oýnap, guýy suwy ýaly dury, owadan gözlerini güldürdi:

– Biziň **obamyzyň** guýularynyň **suwundan** bir datsaňyz, günde şu **ýoldan** geçesiňiz geler durar!

Ýer **göwsünden** syzylip çykan sowuk suw damar-damar yzarlap, janyňa şypa berýärdi. **Suwdan** ganyp, gyzlara sag bol aýdyp, **ýola** düşdüm.

Maral gözü mährem gyzlar edil bir gadyrly **myhmanlaryny** ugradan dek, men tokaýa giremsoň hem **gollaryny** gowşuryp, ýylgyryşyp, **yzymdan** garap durdular.

(*Berdimuhammet Gulow “Daş guýy”*)

181-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürüň, soň atlaryň üstünden soraglaryny ýazyň we olaryň haýsy söz bilen baglanychyandygyny aýdyp beriň.

1. Agaçdan aty, daşdan gaty, öýden uly, ýumurt-gadan kiçi, zäherden aky, baldan süýji. *Matal.* (*Şetdaly*)

2. Ýere urdum paltany, agzy gyzyl haltany, ýerden bir oglan çykdy, uly iliň soltany. *Matal.* (*Bugday*)

3. Gök ýaglyga düwüp, göge salam berdim. *Matal.* (*Tüsse*)

182-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we ýazyň. Has gara yazılın sözleriň nähili soraga jogap bolýandygyny ýayý içinde görkeziň hem onuň haýsy düşümdedigini aýdyň.

Daşkent (...) uly şäher. **Daşkendiň** (...) uly we giň köçeleri bar. **Daşkentde** (...) dürli ýerlerden myhmanlar gelýärler. **Daşkendi** (...) owadan jaýlar we saýaly baglar bezeýär. **Daşkentde** (...) dürli okuw jaýlary bar. Men **Daşkentden** (...) geldim. **Bilbil** (...) saýraýar. **Bilbiliň** (...) owadan ýelegi bar. **Bilbile** (...) zat diýmeli däl. **Bilbili** (...) goramaly.

183-nji gönükmə. “Mugallym , oba, Samarkant,, diýen atlary aşaky soraglara laýyk getirip ýazyň. Soňra olary sözlem içinde getiriň.

Kim? –	Näme? – oba	Nire? –
mugallym		Samarkant
Kimiň? –	Nämäniň? –	Niräniň? –
Kime? –	Nämä? –	Nirä? –
Kimi? –	Nämäni? –	Niräni? –
Kimde? –	Nämede? –	Nirede? –
Kimden? –	Nämeden? –	Nireden? –

184-nji gönükmə. Sözlemleri okaň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy soraga jogap bolýandygyny hem-de haýsy düşümde nähili goşulma goşulýandygyny biliň. Soňra olary nusgada görkezilişi ýaly edip ýazyň.

Nusga: näme? – alma – baş düşüm.

Alma ýapraklady. Almanyň gök **ýapragy** bar. Alma kän suw gerek bolmaýar. Almany seýrek **suwarýarlar**. Bir düýp almada kän alma bolýar. Almadan *kak*, sok ýaly içgiler taýýarlanylýar.

Gawun **bışdi**. Gawunyň çigidi bar. Gawuna **suw** tutdular. Gawuny iýýärler. Gawunda şire **köp** bolýar. Gawundan *kak* **edilýär**.

§ 49. BAŞ DÜŞÜM

“**Kim?, näme?, nire?**” diýen soraglara jogap bolup, yzynda hiç hili düşüm goşulmalary bolmadyk atlara baş düşümdäki atlar diýilýär.

Meselem: Joşgun, Şatlyk, Akmyrat, Hywa, depderler, kitaplar, jüýjelerimiz...

San we ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden atlар hem baş düşümdäki atlar hasaplananylýar. San goşulmasyny kabul eden baş düşümdäki

atlar “***kimler?, nämeler?***” ýoňkeme bilen üýtgänleri bolsa “***kimim?, kimiň, kimiňiz?, nämäm?, nämäň?, nämesi?, nämämiz?, nämäňiz?***” ýaly soraglara jogap bolýarlar.

185-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemleri göçürip ýazyň we baş düşümde gelen sözleriň aşagyny çyzyň.

Dynç günleriniň birinde Döwran gyzy Jereni hem-de onuň deň-duş oglan-gyzlaryny alyp, baýra gezelenje äkitdi. Baýra çykan çagalar ellerindäki zatlaryny bagyň kölegesinde goýdular-da, daştöwereginiň gözelligini synladylar. Soňra üýşüp oýun oýnamaga başladylar. Emma Jereniň oýun bilen işi bolmady. Ýaz paslynda açylýan gül-gülälekleriň arasyndan çykyp bilmeli. Misli olar bilen tanyşýan ýaly, başyny egip, olary ýeke-ýeke elläp görýärdi, ysgaýardy. Şol aýlanyp ýörşüne sakga durdy-da:

– Wah-wah-eý, sen nämä süllerip otyrsyň. Saňa näme boldy? – diýip, Jeren kimdir birine sorag ýagdyryp başlady. – Hä, bildim, sen gaty suwsan bolmaly. Şeýle gerek?! Sen garaş, men häzir gelerin – diýip, Jeren düslän ýerine geldi.

Gyzynyň elindäki süýji suwly gaby gören Döwran:

– Jeren, suwsadyňmy? – diýdi.
– Ýok, suwsamok.
– Onda eliňdäkini näme etjek?
– Ho... oňa suw berjek – diýip, Jeren ösüp oturan agaçlara baş atdy.

186-njy gönükmə. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Ondaky baş düşümde gelen atlary saýlap depderiňze göçüriň.

Birden bulut syryldy, Parlap çykdy nurly Gün,
Ýagyldy daş-töwerek. Heýjan elek, jan elek.

Gizläp ýören howruny,   Şahalaryň burjusyn,
Dökdi ýere, dökdi Gün.   Kakdy ýere, kakdy Gün.

Nam-nyşan ýok gyrawdan
Eräp gitdi galyň gar.
Sil gelen çar ýanyň,
Ýaplara suw sygmaýar.

(I. Nuryýew “Ýaz günü ýaly”)

§ 50. EÝELIK DÜŞÜM

Eýelik düşüm **kimiň? nämäniň? niräniň?** soraglaryna jogap bolup, baş düşumdäki atlaryň soňuna “**-yň, -iň, -üň, -uň, -nyň, -niň**” goşulmalary goşulmak bilen emele gelýär. Eýelik düşüm özünden soň gelen sözleriň birene eýelik edýär.

Meselem: “**Obanýň goýunlary gumda bakylyar**”, “**Jereniň depderi mende**” diýen sözlemlerde “**oba**” sözi özünden soň gelen “**goýunlar**” sözüne “**Jereniň**” sözi bolsa “**depder**” sözüne eýelik edýär we “**goýunlar**” hemde “**depder**” sözleri bolsa olara ýöňkelip, ýagny degişli bolup gelýärler. Käte eýelik düşüm goşulmasız görnüşde hem ulanylýar.

Meselem: Säheriň çagy – Säher çagy. Gurluşyk binalary – Gurluş binalary. Şäheriň bagy – Şäher bagy.

Eýelik düşümiň “**-yň, -iň, -üň, -uň**” goşulmasız çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň senlik ýöňkemesiniň birlik sanynyň goşulmasyna forma taýyndan meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, bulary özleriniň aňladýan manylaryna we

soraglaryna garap, bir-birlerinden aňsatlyk bilen tapawutlandyryp bolýar.

Eýelik düşümindäki adyň eýelik edýän zadyny görkezýän söz hemiše ondan soň olluk ýöňkemesinde gelýär.

Meselem: Okuwçynyň (kimiň?) kitabı, tuduň (nämäniň?) ýapragy, gowaçanyň (nämäniň?) gozasy, Ahangaranyň (hiräniň?) baglary.

Görüşümüz ýaly “**okuwçy, tut, gowaça, Ahangaran**” diýen sözler eýelik düşümimde, olaryň eýelik edýän zatlaryny görkezýän sözler “**kitap, ýaprak, goza, baglar**” diýen atlар hem olluk ýöňkemesinde ulanylýar.

187-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we olaryň her haýsynyň nähili soraga jogap bolup, haýsy düşümde gelen atlardygyny aýdyň. Soňra eýelik düşümdäki atlary jogap bolýan soraglary bilen birlikde depderiňize ýazyň.

Şiriniň kitabı, Joşgunyň depderi, Yhlasyň atasy, süriniň çopany, kólüň suwy, suwuň süýjüsü, gülüň ysy, çagalaryň höwesi, guşlaryň sesi, ösümlikleriň miwesi, mekdebimiziň ýaşlary, öýümiziň bilbili, ýurdumyzyň guwanjy, işçileriň işeňnirligi, obadaşlaryň edermenligi, hasyl ussady, goýun çopany, şäher adamy, oba bagy, mekdep işgäri.

188-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy bendini okaň we eýelik düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Sygyrýet bossanynyň bagbany,
Hezreti Mir Alyşır Nowaýy.
Týan-şanyň, Elbrusyň dagdany,
Gazal mülküniň şasy Nowaýy.

Özbegiň ogly, jahan guwanjy,
Ýaraly köňülliř daýanjy,
Gelmez ýanyňa gaýgy-gam, ünji
Türkmeniň şirin sazy Nowaýy.

(*G. Mämmetgylyjow “Nowaýy”*)

189-njy gönükmə. Aşakda berlen rebusy okaň:

Bilim çeşmesi

190-njy gönükmə. Sözlemleri okaň we ondaky eýelik düşümi bilen üýtgeýän atlary tapyň. Soňra şol atlaryň yzyndan gelen sözüň haýsy söz toparyna degişlidigini, olaryň nähili üýtgediji goşulmalary kabul edendiklerini düşündiriň.

1. Ussanyň jaýy meni haýran galdyrdy.
2. Ussanyň gürrüni şeýle bir täsindi, hatda geň galдыm.
3. Gür agaçlaryň arasy şatyrdydan doldy.
4. Üç günüň ýadawçylygy sowlupdyr.
5. Oglanlaryň üçüsü-de öye gitdi.
6. Bazarbaýyň yüzü pomidor ýaly gyzardy.
7. Öwez agalaryň öýleri şäher posýologynyň çetinde bolany üçin, olar öňürti şolaryňka bardylar.

191-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we aýratynlandyrylyp yazılan sözleriň haýsy düşümdediklerini we haýsy soraga jo-gap bolup, nähili many aňladýandyklaryny aýdyň.

Biziň mähriban Watanymyzyň **baýlygy** egsilmezdir. Bütin dünýäniň adamlarynyň ähli **arzuwy** parahatçylygy gorap saklamakdyr. **Ýolbaşçylarymyz** Watanymyzyň parahatçylygy ugrunda göreşýärler. Seniň **yħlasyn** hasyl boldy, çeken zähmetiň tüýs ýerine düşdi. Biziň **kärhanamyzyň** zähmetsöyer işgärleri agzybir.

§ 51. EÝELIK DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Eýelik düşümiň goşulmasы çekimsiz ses bilen gutaran atlar üçin “-yň, -iň, -uň, -üň” çekimli ses bilen gutaranlar üçin bolsa “-nyň, -niň” goşulmalary bolup, hemiše özünüň degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: Okuwyň, tertibiň, kitabyň, depderiň, gülüň, gapynyň...

2. Eýelik düşümiň “-yň, -uň, -nyň” goşulmalary ýogyn çekimlili “-iň, -üň, -niň” goşulmalary bolsa ince çekimlili sözlere goşulýarlar. Eýelik düşümiň bu goşulmalary ince we ýogyn çekimlisi garyşyp gelen sözleriň soňky bognuna görä goşulýarlar, ýagny ahyrky bogny ýogyn çekimlili sözlere hem ince çekimlili goşulmalar goşulýarlar.

Meselem: Gazet-iň, suw-uň, at-yň, pagta-nyň, gül-üň, demir-iň, radion-yň, sürü-niň...

3. Soňy “*i*” sesi bilen gutaran atlara eýelik düşümiň goşulmasy goşulanda “*i*” sesi “*a*” sesine öwrülüyär.

Meselem: göl-ä-niň, işl-ä-niň, Mel-ä-niň, keç-ä-niň.

4. Birinji bogunda dodak çekimlisi bolan we yzlary “*y*, *i*” sesleri bilen gutaran iki bogunly sözlere eýelik düşümiň goşulmalary goşulanda, olaryň yzlaryndaky “*y*, *i*” sesleri uzyn aýdylanlygy üçin, dodaklandyrman yazylýarlar.

Meselem: goşgy-goşgynyň, uky-ukynyň, süri-süriniň, guty-gutynyň, uly-ulynyň, guýy-guýynyň, tokly-toklynyň.

5. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly atlara eýelik düşümiň “-*uň*, -*üň*” goşulmalary goşulýar.

Meselem: guş-uň, ot-uň, çöp-üň, kök-üň, öý-üň, un-uň...

6. Ahyry “*z*, *l*, *n*, *r*, *s*, *ş*” seslerine gutaran iki bogunly atlara eýelik düşümiň “-*yň*, -*iň*” goşulmalary goşulanda, ikiji bognundaky dar çekimliler düşürülip yazylýar.

Meselem: nebis-iň – nebsiň, selin-iň – selniň, çagyl-yň – çaglyň, çebiş-iň – çebşiň, sygyr-yň – sygryň, deňiz-iň – deňzi...

Bogunlaryndaky çekimlisi dodaklanan ýokardaky ýaly atlara eýelik düşümiň “-*yň*, -*iň*” goşulmasy goşulanlarynda, ikinji bogundaky düşürilýän dar çekimliler düşürülip, goşulanyň başyndaky dar çekimliler hem dodaklandyrlyyp yazylýar.

Meselem: tomus-uň – tomsuň, köwüş-iň – köwşüň, doňuz-yň – doňzuň, ogul-yň – ogluň, ugur-uň – ugruň, göwün-iň – göwnüň...

7. Soňy dymyk “**k**, **p**, **t**, **ç**” seslerine gutaran atlara eýelik düşümiň “-yň, -iň, -uň, -üň” goşulmalary goşulanlarynda, açyga öwrülýän dymyk çekimsizler degişli açık seslerine öwrülip ýazylýarlar.

Meselem: orak-yň – oragyň, çörek-iň – çöregiň, ýap-yň – ýabyň, tut-uň – tuduň, ağaç-yň – agajyň, süýt-üň – süýdüň....

192-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýtgän atlary saýlap, ýazyň her sözüň nähili soraga jogap bolýandygyny bilip, olaryň jogap bolan soraglaryny ýaý içinde ýazyň.

Merediň, Kemalyň, Umydyň depderine başlık goýlupdyr. Emma Daýanjoň, Hemranyň, Aýgülüň depderine bolsa üçlük goýlupdyr. Okuwçylaryň hemmesi muňa geň galdylar. Mugallymyň düşündirişinden soň bu ýagdaý okuwçylaryň hemmesine aýdyň boldy.

Daşkendiň owadan köçeleriniň gyrasyny gök baglar bezeýär. Köçelerde eýläk-beýläk hereket edýän awtobuslaryň dürli ulag serişdeleriniň sany-sajagy ýok.

Ürgenjiň, Nowaýynyň, Buharanyň köçelerinde hem maşyn hereketleri şeýle.

193-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we eýelik düşüm bilen üýtgän atlary saýlap ýazyň. Soňra eýelik düşümiň goşulmalarynyň aşagyny çyzyň.

Gadym zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga ýaşar eken. Munuň golaýyndaky köwekde

bir ýylan hem ýasaýar eken. Ol garga haçan çagalasa, bu ýylan onuň çagalaryny iýýär eken. Köp wagt ýylan şeýdip gezipdir. Ahyry ýylanyň zulumy garganyň etinden ötüp, süňküne ornapdyr. Çagalarynyň derdinden ol bar ömrüni hasrat bilen geçiripdir. Bu garganyň şagal dosty bar eken. Bir gün ol dostunyňka gezmäge baryp, ýylandan görýän jebirini aýdyp, köp ah çekipdir. (*Türkmen halk ertekileri*)

194-nji gönükmə. Ýayý içinde ýazylan atlary eýelik düşümi bilen üýtgedip, ony öz baglanýan sözleri bilen birlikde depderiňize ýazyň.

(Tüwi) tagamy, (Gully) syýahaty, (süri) başy, (guzy) tokary, (künji) ösüşi, (guty) ulusy, (hüwi) gözü, (böri) hilesi, (guýy) ajysy, (hünji) dürlüsü, (ünji) azaby, (gumry) höwürtgesi, (soky) taryhy, (Çöli) okaýşy, (Dürlı) işi, (otly) bady, (uky) peýdasy.

195-nji gönükmə. Aşakdaky nakyllary okaň. Eýelik düşümde gelen sözleri aýdyň, nakylyň manysyny düşündiriň.

Köpüň dilegi kól bolar.
Duşmanyň peşeçe bolsa pilçe gör.
Zyýanyň ýaryndan gaýtmak hem bir peýda.
Ýigidiň güler ýüzi bolsun.
Ýylanyň ýigreneni narpyz ol hem hininiň agzynda gögerer.
Lalyň diline enesi düşüner.
Garganyň gak balasy, enäniň ak balasy.
Sygryň şahyna ursaň endamy syzlar.

196-njy gönükmə. Nokatlaryň deregine eýelik düşümiň goşulmasyny goşup, sözleri göçürüp ýazyň.

Köz... gyzaryşy. Toý... şagalaňy. Boý... görki.
Oý... çuňňurlygy. Kök... ösüşi. Suw... bugaryşy.
Guş... ucuşy. Duz... ereýşi. Buz... ereýşi. Öý...
ýağşysy. Top... örümi. Möý... kerebi. Döndi...
kitaby. Gül.... okaýşy. Durdy... depderi.

197-nji gönükmə. Soraga görä ýaý içindäki atlary üýtgedip
ýazyň, soňra olaryň haýsy düşüm bilen üýtgäp, nähili özgeriş-
lere duçar bolandygyny düşündiriň.

Kimiň işi? (Gurbanberdi, Rahman, Isabaý,
Allaýar, Arazdurdy)

Nämäniň agramy? (Orak, elek, çelek, sagat,
sebet, howut, kerpiç, garlawaç, örküç, oturgyç,
kitap, gutap, hatap)

Niräniň bagy? (Zerewan, Samarkant, Fergana,
Daşkent, Buhara)

198-nji gönükmə. Özbaşdak çeper eserlerden we gazet-
žurnallardan içinde eýelik düşümiň goşulmalaryny kabul eden
atlardan 5 sany sözlem ýazyp gelin.

§ 52. YÖNELİŞ DÜŞÜM

Yöneliş düşüm “**kime? nämä? nirä?**” diýen soraglara jogap bolup baş düşümdäki atlaryň yzyna “-a, -e” yzlary olluk ýöňkemeleri atlara bolsa “-na, -ne” goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär. Yöneliş düşüm many taýyndan bolsa esasan bir zadyň ugruny bildiryär.

Meselem: Didara hat geldi. Kakasy Bahtygü-
le kitap aldy. Merjen köýneginę ilik dakdy. Men
köçäň çykdym. Ahmet Ata kitap berdi. Mugallym
Jemilä sorag berdi.

199-njy gönükmə. Aşakdaky bölegi okaň yöneliş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Köse sesine suw sepilen ýaly bolup, torsarylyp, öýkeläp, Göroglynyň ýanyndan turup gitdi. Ol meýdanda atyny suwa ýakan bolýar, iým beren bolýar, gezip ýoren ýerinde özbaşyna hüň-ňürdeýär:

—Biz munuň atasyna geňeş berýärdik, babasyna geňeş berýärdik, öňki ötenler bizden geňeş sorayardy, indiki ýaş kiçilere:—Bir gürrüňimiz bar diýip, ýanyňa barsaň, özüňe akyň öwreden bolýar. Indi bulardan şu-da biziň görjegimiz—diýip, dynman hüňnürdedi.

—Görogly Kösäň hüňnurdısine çydap bilmän, öz içinden: “Bu atany-babany ara salyp ýör, gel, näme habary bolsa aýtsyn-da dynsyn-la” – diýip pikir etdi-de:

—Munda gel, Köse, hany aýt, näme habaryň bolsa – diýip gygyrdu. (*Dessan “Görogly”*)

200-nji gönükmə. Aşakda berlen rebusy okaň:

Türkmen halk tansy

201-nji gönükmə. Alty sözi yöneliş düşümde üýtgedip, sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyp gelin.

§ 53. YÖNELİŞ DÜŞÜMIŇ YAZUW DÜZGÜNI

1. Yöneliş düşümiň soňy çekimsiz ses bilen gutaran ýogyn çekimlili sözler üçin “*a*” ince çekimlili sözler üçin “*i*” goşulmasy bolup hemiše özünüň degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: nahara, şähere, bazara...

2. Soňy “*a*” sesi bilen gutaran szözlere yönelik düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “*a*” sesi ulanylyp, uzyn aýdylýar.

Meselem: Oba-a – oba, Ata-a – Ata...

3. Yzy “*e*” sesi bilen gutaran atlara yönelik düşümiň goşulmasy goşulanda, iki sany “*e*” sesi bir ýere düşüp “*a*” sesine öwrülyär we şeýle hem ýazylýar.

Meselem: Köçe-e – köcä, käse-e – käsä...

4. Yzy “*y*, *i*” sesleri bilen gutaran atlara yönelik düşümiň goşulmasy goşulanda, ýogyn sözler üçin “*y*, *a*” sesleri we ince sözler üçün bolsa “*i*, *e*” sesleri bir ýere düşyär, emma şeýle hem bolsa, gepleşikde we ýazuwda düýp sözün yzyndaky “*y*, *i*” sesleri düşürilip, ýogyn çekimlili sözler üçin “*a*” uzyn aýdylýar, ince çekimlili sözler üçin bolsa “*a*” sesi sözlenýär we ýazylýar.

Meselem: ýaby-a – ýaba, geçi-e – geçä...

5. Yöneliş düşümiň “*ä*, *e*” goşulmalary dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagyna, dymyk sesleriň açık seslere öwrülmegine eýelik düşümindäki ýaly täsir edýär.

Meselem: Sygyr–sygra, deňiz–deňze, mekdep–mekdebe, agaç–agaja, söwüt–söwüde, kitap–kitaba.

202-nji gönükmə. Aşakdaky teksti götürüp ýazyň, soňra ýoneliş düşümdäki at sözlerini belläň.

1. Serdar şähere gitdi.
2. Ol ejesine we jigginsine köýnek aldy.
3. Biz mekdebiň kitaphanasyna bardyk. Alan çepeper eserlerimizi mugallyma görkezdik. Soňra öýümize gaýtdyk.
4. Şu gün Kakasy Jemala täze kitap aldy.
5. Men Dessegüle bir galam berdim.
6. Biz dynç alyş günü guma gezelenje gitdik.
7. Ýigide müň dürli hünär hem azdyr. (*Nakyl*)

203-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri depderiňze ýazyň. Soňra eýelik düşümdäki sözleriň aşagyna bir çyzyk, ýoneliş düşümdäki sözleriň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

Bahar aýlary sagym döwri başlanýar. Aýaldan-erkege, uludan-kiçä her bir iş bilen garabaşyna gaý. Magtymgula hem şonda obanyň çekenesiň guzularyny bakmagy tabşyrypdyrlar. Ol guzy bakyp ýörkä, özi ýaly çopan-çoluklar bilen bile her hili oýunlar oýnaýar, erteki, aýdymlar aýdyşýar. Magtymguly aşşamlaryna bolsa, gürrüñçi ýaşuly-laryň ýanyyna barýar, kägeňler bolsa bagşylary, şahyrlary diňleýar. Halk tarapyndan ýatdan aýdyylan gürrüňler, hekaýalar, dessanlar, rowaýatlar, aýdymlar, matallar, ýomaklar oňa gaty ýarapdyr. Şonuň üçin ol eşiden zatlaryny ýat beklär eken. Soňabaka bolsa şol ýatdan bilýän aýdymalaryna öýkünip, özi hem sadaja goşgular düzüp, olary deň-duşlaryna aýdyp berer ekeni.

Döwletmämmet oglunýň goşgy düzüp başlanyny eşidýär.

(*M. Kösäýew “Magtymguly”*)

204-nji gönükmə. Köpnokatlarýň deregine ýaýyň içindäki degişli sözleri goýup göçüriň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

Myhmanlar ..... girdiler. Gyzlar topar bolup ..... gitdiler. Bägül ejesini ..... çagyrdы. Çagalar ..... gezelenje gitdiler. Çagalar ..... garşy gitdiler. Biziň mekdebimizde uly ..... bar. Biz ..... aýlandyk. Ejem ..... çörek berdi. (*toý, oba, jaý, kitaphana, Bike, çay, köce, tokaýa*)

§ 54. YEŃİŞ DÜŞÜM

Yeńiş düşüm “*kimi? nämäni? niräni?*” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “-y, -i, -ny, -ni” goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Meselem: Synpy bezedik. Ýygnagy gutardyk. Men göläni suwa ýakdym. Ýabyny daňdym. Men Sapargeldiniň kitabyny berdim. Gözelioň depderini barladym. Sözlemlerindäki ***synpy, ýygnagy, göläni, ýabyny, kitabyny, depderini*** sözleri kimin.

Yeńiş düşümi bilen üýtgän söz işlige baglanyp, many taýyndan gymyldy hereketiň hut öz üstünde bolup geçýändigini aňladýar. Şonuň üçin olaryň baglanýan işlikleriň aňladýan hereketleri gös-göni şolara degişli bolýar. Yeńiş düşümde bolmaly söz goşulmasyz, ýagny baş düşüm şeñkilinde hem ulanylyp biler.

Meselem: köýnek tiki, ağaç kesdi we ş.m. Olluk ýöňkemesini kabul eden atlara yeńiş düşümiň “-ny, -ni” goşulmasynyň “n” şeñkilinde gysgaldylyp goşulyşy hem duş gelýär.

Meselem: Ol gawunyň ýagşysyn aldy. Jamyň için süpürdi. Ýylan zäheri adam üçin howply. Ata-enäniň gadyryna bilmeli.

Ýeňiş düşümiň “-y, -i” goşulmasy forma taýyndan yzy çekimsiz ses bilen gutaran atlaryň olluk ýöňkemesine meňzeş bolýar, emma şeýle hem bolsa, olary sözlemde ulanyşlaryna garap, bir-birlerinden tapawutlandyrýarys.

Meselem: “Gülüň ýapragy saralypdyr. Ýere düşen ýapragy elime aldym” – diýen mysallarda, birinji sözlemiň “**ýaprak**” diýen sözi özünden öň gelen “**gül**” sözüne ýöňkelip, oňa degişli bolup gelýär. Şonuň üçin muňa ýeňiş düşümindäki “**nämäni?**” diýen soragyny bermek bolmaýar. Emma ikinji sözlemidäki “**ýaprak**” diýen söz hiç bir zada ýöňkelmeýär, oňa görä hem oňa ýeňiş düşümindäki “**nämäni?**” diýen soragy berip bolýar.

205-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy bentlerini labyzly okaň we ýeňiş düşümde gelen sözlere üns beriň.

Soltan weýis pähliwany,
Hekim ata, Süleymany,
Hoja Ýusup Hemedany,
Şol şahy zaman içinde.

(*Magtymguly*)

Sallanjyrap, sypanyp,
Darandan soň başyny.
Enaýyja garanýar,
Töweregini–daşyny.

Dostlugyny bildirip,
Mygyr-mygyr seslenýär.
Päkizeje, owadan,
Hemme ýerde islenýär.

Ekdi bolup ellere,
Bir minýärde, bir düşyär.
Parahatlyk simwoly,
Asmanda ganat açýar.

(A. Kekilow "Kepderi")

206-njy gönükmə. Sözlemleri okaň, ýeňiş düşümi bilen üýtgän atlary tapyň, olaryň haýsy soraga jogap bolup, haýsy söze baglanýandyklaryny aýdyp, ýeňiş düşümimde gelen atlary özleriniň jogap bolýan soraglary bilen depderiňize ýazyň.

Sen Samarkandy, Hywany, Buharany, Naman-gany, Ferganany, Daşkendi gördüňmi? Gyr atyny depsäp, bir belent ýere çykdy, töweregine göz gezdirdi. (*Gorkut ata*) Sen Musa Horezmiýni, Ysmaýyl Buharyny, Abu Nasr Farabyny, Abu Reýhan Birunyny, Abu Ali Ibn Sinany, Zamahşary ýaly alymlary bilýärsiňmi? (*Beýik şahslar we alymlar kitabyndan*) Atasy oglanjygyny gördü, hudaýa şükür eýledi. Ogly bile, gelni bile Gaňly goja oguz iline geldi. (*Gorkut ata*)

Biz poly, äpişgäni, partany, stoly, stuly oňatja süpürdik.

§ 55. ÝEŇİŞ DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

1. Ýeňiş düşümiň goşulmasy yzy çekimsiz ses bilen gutaran sözler üçin “-y, -i” yzy çekimli ses bilen gutaran we olluk ýönkeme goşulmasyny kabul eden sözler üçin bolsa “-ny, -ni” goşulmalary bolup, olar degişli sözleri bilen goşulyp ýazylýar.

Meselem: alma-**ny**, Geldi-**ni**, galam-**y**, ekin-**li-ni**, edara-sy-**ny** we ş.m.

2. Yzy “e” sesi bilen gutaran atlara ýeňiş düşümiň goşulmasy goşulanda, onuň yzyndaky “e” sesi “ä” sesine öwrülýär.

Meselem: göle—göläni, keçe—keçäni.

3. Eýelik, ýoneliş düşümde bolşy ýaly, dar çekimlileriň düşüp galyşlarynyň, dymyklaryň açyga öwrüliş düzgüni ýeňiş düşümiň goşulmasy goşulanda-da, doly saklanylýar, ýagny eýelik, ýoneliş düşümde edilişi kimin ýazylýar.

Meselem: Çebiş—çebşı, Daşkent—Daşkendi, Ürgenç—Ürgenji, goýun—goýny...

4. “**Süri, guzy, tokly**” ýaly sözlere-de ýeňiş düşümünde “-ny, -ni” goşulmasy goşulýar. Şeýle bolanda ikinji bogunda düşýän dar çekimli ses uzyn aýdylýar. Şoňa görä bu hili sözlerde dar çekimli dodaklandyrylman ýazylýar.

Meselem: tokly—toklyny, öri—örini, süri—süri-ni we ş.m.

207-nji gönükmə. Aşakdaky teksti ünsli okaň we ýeňiş düşümiň goşulmasyny goýup saýlap götürriň.

Magtymguly sapaklary... derrew düşünip, yzlyyzyna täze-täze sapaklar alar ekeni. Mekdepde geçmeli zatlary üç ýylyň dowamynda okap çykyp, daşyndan hem köp kitaplaryň sahypasy.... agtaryşdyryrár. Ol – iň oňat şägirt diýen baha bilen oba mekdebi... tamamlaýar.

Okuwa, ylma höwesi artan ýaş Magtymgulynyň ýene okasy, ýene köp zatlary bilesi gelipdir. Emma başga ýurtlara gidip okamak üçin, ýol harjy, jaý kireyi, halypa puly hem okan ýerinde iýip-geýerine ýeter ýaly harajatlar üçin bularda zat ýeterlik däl ekeni. Şol sebäpli Magtymguly her ýerde bolsa-da

nepi degäýjek bir hünäri öwrenmekçi bolanmyş. Şeýlelikde, ol ata-babalarynyň kespi bolan at esbaplary... ýasamak, zergärlik hünärini... öwrenipdir. Nepis kümüş shaýlar ýasamakda onuň soň-soňlar taýy bolmandyr. Ol hünärler Magtymgulynyn şahyrçylygyna kast etmändir, zyýan bermändir, gaýta şahyry jemagat bilen, durmuş bilen, zähmet bilen baglanychdyrypdyr. Şonuň netijesinde, Magtymguly her ýerde bolsa hor bolmandyr.

(M. Kösäýew “Magtymguly”)

208-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň, ýeňiş düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň. Ata-ene öñündäki borjuňzy öwreniň.

Eý, balam akyň esasyndan bilginki, ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünkü perzendiň asly ata-enedir. Náme üçin ata-enemi hormatlaýarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr... Eger her bir perzent akyllı we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagyşy gylyk öwretmekdir.

209-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we yzyna köp nokat goýlan atlaryň haýsy düşümde gelmelidigini aýdyň. Soňra olary şol düşümde getirip, sözlemeleri ýazyň.

Bugün Baýly bagban Begen... Daýan... Tuwak.... Ogultäç... Bibitäç... kömege çagyrdy. Olar ýaşuly... diýseň begendirdiler. Bagbanaçaýr... gyrçap, käşir... suwaryp berdiler. Soňra bagban köwüş... çykaryp, goýy kölegede çagalary daşyna üýşüp dynç aldy.

Cagalar bütin tomus... şadyýançylyk bilen geçirdiler.

§ 56. WAGT-ORUN DÜŞÜM

Wagt-orun düşüm “**kimde?**, **nämede?**, **nirede?**” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “**-da**, **-de**”, soňy olluk ýöňkemeli atlara bolsa “**-nda**, **-nde**” goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aňladylýan gymyldy-hereketiň bolýan ýerini, ornuny görkezýär.

Meselem: “**Bibipatma eje fabrikde işleýär**” diýen sözlemde ulanylýan “**fabrikde**” sözünüň Bibipatma ejäniň işleýän ýerini görkezişi kimin.

2. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aýdylýan predmetiň-zadyň ornuny hem görkezýär.

Meselem: “**Ussahanada dürli gurallar bar**” diýen sözlemde “**ussahanada**” sözünüň gurallaryň bar ýerini aňladышы kimin.

3. Wagt-orun düşümi bilen üýtgän atlar sözlemde aýdylýan ýagdaýyň ýa hereketiň wagtyny-da görkezýärler. Şeýle bolanda, wagt-orun düşümde gelen atlar “**haçan?**, **käwagt?**” diýen soraglara jogap bolýarlar.

Meselem: “**Baharda ekiş başlanýar**” – haçan, näwagt ekiş başlanýar? – **Baharda**.

210-njy gönükmə. Aşakdaky teksti okaň we wagt orun düşümde gelen atlary aýdyp beriň.

Mekdebimizde täze ýyl baýramy geçirildi. Biz her hili oýnawaçlar bilen bezelen gök arçanyň daşynda aýlanyp, oýun etdik, aýdym aýtdyk hem tans etdik.

Gyş kanikuly wagtynda mugallymymyz bilen kinoteatra gitdik. Soňra gören kinomyz hakynda ýörite gürrüň etdik. Her kim kinodan galan täsirler hakynda gzyyclanyp gürrüň berdi. Soňra mugallymymyz hemmämiziň aýdanlarymyzy jemläp, biziň soraglarymyza jogap berdi.

Gyş kanikulynda oňat dynç alyp ýene täze güýç bilen okuwa başlaýarys.

211-nji gönükmə. Soraglary okaň we olara jogap ýazyň. Soňra jogabyňzdaky wagt-orun düşümde gelen sözüň aşagyny çyzyň.

Täze okuw ýyly haçan başlanýar?
Okuw ýyly haçan guitarýar?
Sen nirede okaýarsyň?
Sen näçenji synpda okaýarsyň?
Kimde gyzykly kitap bar?
Nirede balyk köp?

212-nji gönükmə. Teksti depderiňze göçürip, wagt-orun düşümdäki sözleriň aşagyny çyzyň.

Ejesi ony ertir bilen ota ýa-da oduna ibererdi.
Ol meýdanda öz ýasan dutary bilen meşgul bolup,
ağsamlyk boş diýen ýaly gaýdyp gelerdi.

Ata-enesinden öňe düşüp, özünüň eline iň ilki gezek dutar berip begendiren adam hazır zyndanda otyr. Ony ol ýerden alyp çykmak hakynda bagşy näme pikir edýärkä. (N. Saryhanow “Şükür bagşy”)

Döwi öldürip jany aram tapan Garaja batyr onuň atyny alyp gidip, saraýda daňyp gelipdir. (*Erteki "Garaja batyr"*)

Ýurdumyzda her ýyl sentýabré aýynda garaşsyzlyk baýramy nyşanlanýar. Şol günü baýram hökmünde belläp geçýärler.

2-nji sentýabré günü ähli okuw edaralarynda (mekdeplerde, kolležlerde we liseýlerde) Watany-myzyň garaşsyzlygyna bagışlanan sapaklar geçilýär.

§ 57. WAGT-ORUN DÜŞÜMIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

 1. Wagt-orun düşümiň goşulmasý çekimli we çekimsiz sese guitarýan atlar üçin “**-da, -de**”, ol-luk yönkemeli atlar üçin hem “**-nda, -nde**” bolup, olar hemiše degişli sözüne goşulyp ýazylýarlar we ince-ýogynlyga eýerýärler.

Meselem: obada, köçede, basseýnde, kompýuterde, Watanda...

2. Birinji bognunda dodak çekimlişi bolan we yzlary “**-y, ī**” seslerine gutaran iki bogunly atlara wagt-orun düşümiň goşulmasý goşulanda, şol sözleriň soňlaryndaky dar çekimliler, gysga aýdylýanlygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: süri – sürüde, künji – künjüde, guty – gutuda, otly – otluda, uky – ukuda...

3. Çekimlişi dodaklanýan bir bogunly atlар olluk yönkemesinde gelip, wagt-orun düşümiň “**-nda, -nde**” goşulmasyny kabul edenlerinde, ikinji bogundaky dar çekimliler gysga aýdylýandygy üçin, dodaklandyrylyp ýazylýarlar.

 Meselem: öyi – öýünde, oty – otunda, uny – ununda, çüyi – çüýünde...

4. Olluk ýöňkemesiniň goşulmagy zerarly ikinji bognundaky dar çekimlisi düşen atlaryň ilki bognunda dar çekimlisi bar bolsa, wagt-orun düşümide olaryň ikinji bognundaky dar çekimlileri gysga aýdylýandygy üçin dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: göwni – göwnünde, orny – ornunda, köwşi – köwşünde, tomsy – tomsunda, howzy – howzunda...

5. Ahyry “*z*, *I*, *n*” seslerine gutaran sözler wagt-orun düşumi bilen uýtgänlerinde “*-da*, *-de*” goşulmasynyň “*d*” sesi öňünden öň gelen “*z*, *I*, *n*” seslerine meňzedilip: “Oraz-*za*, Gözel-*le*, Aman-*na*...” ýaly aýdylýarlar. Emma ýazuwda olar özara meňzedilmän; “Oraz-*da* – Orazda, Gözel-*de* – Gözelde, Aman-*da* – Amanda...” ýaly ýazylýarlar.

213-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemlerden wagt-orun düşümindäki sözleri depderiňize götürir.

Köçede saga çepe urup barma, ýere gara-*da*, dogry ýore. Pallanyňda agzyň eliň bilen ýap. Märekede bikär hem bibaşlar bilen oturma. Dosty kyn günde synap gör. Ýaşlykda iki dünýäniň işlerini-de edip goý. Garaňkylykda geplešeň ýuwaş we mylaýym geple, gündizine geplešeň töwerek-daşyňa ätiýaçly bol.

(“Lukman Hekimiň öwütleri”)

214-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň we köp nokatlaryň ýerine wagt-orun düşumiň goşulmasyny goýuň.

Patyşa razy bolupdyr. Ibn Sina kitaplar älemi... yüzüpdir. Ibn Sinanyň bir görenini unutmazlyk, eşidenini ýat... saklamak edähedi örän güýçli bolupdyr. Okan her bir kitabı başdan-aýak onuň ýady... galar eken. Ibn Sina az müddet... şa köşgündäki ähli kitaplary bir gezek okap çykyp, ýatdan bilipdir.

(*Ibn Sina “Heniz görülmek zehin”*)

Dünýä indi, ömür sürdi Hyrat...
Kiçgine bagşynyň eziz perzendi.
Bilim aldy Merw, Samarkant, Maşat...
Kiçkine bagşynyň eziz perzendi.

215-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň, içinde wagt-orun düşümiň goşulmasyny kabul eden sözleri saýlap ýazyň.

Oýun sport meýdançasynda ýa-da sport öýünde oýnalýar. Oýna 20–30 oýuncy gatnaşyp bilerler. Oýunçylar iki topara bölünip, özlerine öňbaşçy saýlaýarlar. Meýdançada uzynlyga 10–20 metrlikde garşyma-garşy iki çyzyk çyzylýar. Her topar öz tarapyndaky çyzygyň daşky gyrasynda biri-biri bilen ýüzbe-ýüz durýar. İki çyzygyň ortasında meýdançany ikä bölýän ýene bir çyzyk çyzylýar.

Bije atylyp, haýsy toparyň oýna birinji başlajakdygy kesgitlenýär. Bu urup gaçdy oýnudyr.

216-njy gönükmə. Aşakdaky bölegi okaň we galdyrylan harplary goýuň. Tekstiň mazmunyna üns beriň.

Eý, bal...m, nahar taýýar bol...nda tabakdaşlaryň çağyr. Olar seniň bile nah...r iýsinler. Nahary t...z iýmegin, alňasamanrak iýgin. Nahar iýý...n

wagtyňda adamlar bilen sözl...şgin, emma aş...k bakyp oturgyn, tabakdaşlaryň lukmasyna (agzyna, naharyna) garamagyn.

§ 58. ÇYKYŞ DÜŞÜM

Çykyş düşüm “**kimden?, nämeden?, ni-reden?**” diýen soraglara jogap bolup, baş düşümdäki atlaryň yzyna “**-dan, -den**” olluk ýöňkemeli atlara bolsa “**-ndan, -nden**” goşulmasynyň goşulmagy bilen üýtgän atlar sözlemde şeýle manylarda ulanylýar:

1. Çykyş düşümi bilen üýtgän sözler sözlemde aňladylýan hereketiň başlan ýerini, ýuze çykan ornuny görkezýär.

Meselem: “**Men kitaphanadan geldim**” diýen sözlemde ulanylýan “**kitaphanadan**” sözünüň sözlemde aýdylýan hereketiň aýdylýan ýerini görkezişi kimin.

2. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň nämeden edilendigini görkezýär.

Meselem: “**Aýbölegiň gülýakasy kümüşden yasalandy**” diýen sözde Aýbölegiň gülýakasynyň nämeden edilendigini aňladyşy kimin.

3. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde zadyň ýagdaýyň ýa şahsýň ikinji bir zat bilen deňesdirililýändigini bildirýär.

Mysal üçin: “**Bu tam – ol tamdan beýik. Yaňky şaggyldydan öňküsi belendiräk boldy. Aman Orazdan ezber**” diýen sözlerde ulanylan “**tamdan, şaggyldydan, Orazdan**” diýen sözleriň beýleki düşünjeler bilen deňesdirilişi kimin.

4. Çykyş düşümi bilen üýtgän söz sözlemde bir zadyň bahasyny, ölçegini görkezýär.

Meselem: “*Nobat-Batyr*” fermeri şu ýyl her gektardan 45 sentner pagta hasylyny aldy. Soňa görä-de fermerimiz bir zähmet gününe on müň som pul paýlady” diýen sözlemelerde ulanylan “gektardan, on müň somdan” sözleriniň zadyň ölçegini we bahasyny aňladyşlary kimin.

5. Manysy boýunça wagt aňladýan sözler çykyş düşümi bilen üýtgände olar sözlemde aýdylýan gymyldy-hereketiň boljak wagtyny bildirýärler.

Meselem: “*Ýene baş günden kanikul başlanýar*” diýen sözlemde “*basdă günden*” sözünüň sözlemde aýdylýan hereketiň haçan, näwagt boljakdygyny görkezişi kimin.

217-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy bendini okaň we ýazyň. Düşüm goşulmasyny kabul eden sözleriň aşagyny çyzyň.

- Derýa nirden gözbaş alýar?!
- Akar çeşme-bulaklırdan.
- Bulaga suw nirden gelýär?!
- Başy belent ala dagdan.
- Dagda ol suw nädip bolýar?!
- Gökden ýagýan ýagmyrlardan,
- Ýagmyr nirden döräp bilýär?!
- Bulutlardan.
- Bulut suwy nirden alýar?!
- Gök deňizden.
- Deňize suw nirden gelýär?!
- Gyşdan, ýazdan, tomus, güýzden.

(Hojageldi Nurmyradow “Deňiz suwy nirden alýar”)

218-nji gönükmə. Sözlemleri okaň hem birinji we ikinji hatarда aýratyndarylyp alınan sözlemleriň nähili soraga jogap bolup, nähili many aňladýandyklaryny özara deňeşdiriň.

1. Durdy şäherde okaýar.	Durdy şäherden geldi.
2. Ol gündə gidýär.	Ol iki günden geler.
3. Gyrmyzyda kitap bar.	Ol Gyrmyzydan ökde.
4. Bir tonnada näçe sentner bar?	Onuň ýýgan pagtasy dört tonnadan hem geçdi.

219-njy gönükmə. Sözlemleri okap çykyş düşümdäki atlary tapyň. Olaryň aňladýan manysy we jogap bolýan soraglaryny biliň. Soň çykyş düşümdäki atlary saýlap ýazyň.

Pahtadan çigit, ýag, sabyn, künjara ýaly her hili önumler alynýar. Pamgyyndan çit, biz, setin, platnoý, nah we beýleki dürli görnüsädäki matalar dokalýar hem-de her hili sapaklar işlenip çykarylýar.

Gumda gurakçylyga çydamly ösumliklerden: çerkez, gandym, sazak, sözen, selin ýaly agaçlar gögerýärler.

Olarýň arasynda Daşkenden, Ürgençden, Nukusdan gelenler hem bar.

220-nji gönükmə. Çeber eserlerden çykyş düşümde gelen baş sany sözlemi ýazyp geliň.

§ 59. ÇYKYŞ DÜŞÜMIŇ YAZUW DÜZGÜNI

1. Çykyş düşümiň goşulmasy soňy çekimli we çekimsiz seslere gutaran atlaryň ince ýogynlygyna eýerip, olara goşulyp ýazylýar.

Meselem: Maýsadan, Miweden, ejesinden, doganyndan, okuwçydan, Hywadan...

2. Wagt-orun düşümde bolşy ýaly, düşümde hem ilki bogunda dodak çekimlisi bolan, soňy “y,

i" seslerine gutaran atlaryň yzlaryndaky dar çe-kimliler, gysga aýdylandygy üçin, dodaklandyryp ýazylýar.

Meselem: Hünji-hünjiden, guzy-guzudan, öri-örüden, oty-otundan, öyi-öýünden, guşy-guşundan, köwsi-köwsünden, boýy-boýundan, toýy-toýundan, orny-orundan, goýny-goýnundan...

221-nji gönükmə. Aşakdaky bölekleri okaň çykyş düşümde gelen atlary saýlap depderiňize göçüriň.

Reň açar, hoş saýaly,
Seniň işiň hoşdan, bugdaý.
Ekip kemala getiren,
Kimsidir seni başdan, bugdaý.

(A. Mätäji "Bugdaý")

Çüri aga arkasyna bir halta owuz ýaly peçegi alyp işden gelende, gün ýerine giripdi. (*Berdimuhammet Gulow "Gelnalyjy"*)

Gara batyr ýüzünü aşak salyp, märekeňden kyrk-elli ädim arany açyp, aýak çekdi hem aýak üstünde çommaldy. (A. Gowşudow "Perman")

222-nji gönükmə. Nakyllary okaň we çykyş düşümde gelen sözleriň nähili many aňladyp, haýsy soraglara jogap bolýandyklaryny biliň.

Bal süýji, baldan bala süýji.
Göwün-göwünden suw içer, gamış bogundan.
Balyk kellesinden çýýrär.
Ýüz otadan yssy.
Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçä aglar.

Gawun gawundan reňk alar.
Serçeden gorkan dary ekmez.
Ýa demirden, ýa kömürden.
Düýeden uly pil bar.
Dagdan arkasy bolanyň daşdan ýüregi bolar.

223-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy setirlerini okaň we ýazyň. Çykyş düşümde gelen atlaryň aşagyny çyzyň.

Dagdan, çölden, düzden ätläp,
Bahargözel aýlanyp ýör.
Ýagyş bilen göwün şatlap,
Düwmelerden shaýlanyp ýör...
... Doýarmyka goýun-guzy
Arpadan gök ýylakdan,
Geýyärmikä ýeriň ýüzi
Gülgün köýnek gülälekden.

(Hojageldi Nurmyradow "Bahargözel")

224-nji gönükmə. İçinde nakyllary ulanyp, özüňizden sözlemeler düzüň we olary depderiňize ýazyň.

§ 60. ATLARYŇ SAN, YÖÑKEME WE DÜŞÜM GOŞULMALARYNY KABUL EDIŞ DÜZGÜNI

Sözlemi hasyl edýan sözler özara baglanyşmak, ylalaşmak üçin söz üýtgediji goşulmalary, ýagny san, ýoňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýarler. Bu goşulmalar bolsa sözlemde sözleriň özara baglanychmaklaryny, ylalaşmaklaryny, üpjün edýär. Atlar sözlem içinde diňe san ýa-da san hem ýoňkeme, hat-da birbada san, ýoňkeme, düşüm goşulmalaryny-da kabul edip bilýär. Şeýle bolanda, atlar ilki san goşul-

masyny (daýhan-lar, ene-ler, okuwçy-lar) soň ýöňkeme goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz, ene-ler-imiz, okuwçy-lar-ymyz) ahyrda hem düşüm goşulmasyny (daýhan-lar-ymyz-dan, ene-ler-imiz-den, okuwçy-lar-ymyz-dan) kabul edýärler.

225-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň san, ýöňkeme düşüm gosulmasyny kabul eden sözleri aýdyp beriň.

Ogullaryň pähim-paýhasyny synlap Gözli ata olaryň geljekki ykbalaryny öňünden görüp, adamçylykly ýaşamagy (adalatly, kanagatly, rehim-şepagatly, haýyr-jogaply bolmagy) ündeyär we olaryň hersine bir zady nepes edýär.

Ogullarynyň ulusy bolan Nurata – Hormatyňyz zyýada bolsun! Gahar-gazapdan saklanyň! Diliňiz dogada bolgaý. Gaytarmış penäkäri sizden öner, Keramatly işan-molla, pir, ahunlar köp dörär diýýär.

Ortanjysy Omar ata – Gadaganlardan gaýra duruň, neberäňiz çöpden-çorden köp bolar, Kethudalaryňyz artybergeý. Jäherbazlar, molla-işan, şyh-habız, batyr-pälwan, bagşy-şahyrlar zyýada bolar diýýär.

Kiçi ogly Ybak (Ybraýym) ata – Gedemlilikden saplanyň, okumış-hünär eýeleri artybersin, oturşyň agalaryňdan aýra bolar. Olaryňky – Nurgarabaýra (Syrderýa boýlaryna) gider, seňkiler bölüner aýra gider. Baran ýerine badaşagaýsen – diýýär.

226-nji gönükmə. Teksti okaň köpnokatlara derek düşüm goşulmalaryny goýup göçüriň.

Dursunyň oba... birinji gezek görüşüdi. Emma Dursun oba gelenden soň birbada onuň oba....

göwni geçdi. Oba... gyrasynda iki tarap hem tapyşypdyr, hernä yüzünüň ugruna iki tarap hem gyzyl ýumruga giräýmändir. Şeýlelikde oba... gyzykly wakalar bolýardy. Obasyn... gelen Dursuny hemme hormatlaýardy.

(Žurnaldan)

227-nji gönükmə. Atlaryň düşümde üýtgeýișlerini ýatlaň. Nowruz, nagyş, göwün sözlerini düşümde üýtgedip ýazyň. Düşümleriň haýsylarynda ikinji bogundaky dar çekimliler düşürlidi, haýsylarynda düşürlmedi? Name sebäpli?

§ 61. ATLARY GAÝTALAMAK ÜÇIN GÖNÜKMELER

228-nji gönükmə. Teksti okaň. Soňra ýönkeme, düşüm goşulmalary goşulan atlary tapyň. Üçünji ýönkemäniň goşulmasyny kabul eden atlary saýlap ýazyň.

Geldi meniň jana-jan dostum. Biz onuň bilen köçäniň çatrygyndan geçi barýarkak, bir maşyn bizi tasdan kakypdy. Muňa Geldiniň gahary geldi:

– Bä, nirä howlugýarsyň diýsene! Aýagynyň aşagynda suw ýaly maşyn bar, barybir, barjak ýerine basym barýar ahyry. Gözi ýok ýaly, dazlap barsyna biziň birimizi birden basaýsa, şonda başyna düşjek kyýamat hakynda pikir etmeýärmikän?

Biz bazardak gerek zadymyzy alyp, taksi tutduk. Taksi bilen gidip ugradyk. Geldi ikimiziň maşyndan elheder eden ýerimizde biziň münüp barýan taksimiz hem bir adamyny tadsan kakypdy. Geldiniň ýene gahary geldi:

– Munuň süßenekläp, maşynyň tigiriniň aşagyna dykylaýşy! Bu demir ahyry: gözü ýok, gulagy ýok.

Batly gelýärkä, saklaýyn diýen ýeriňde saklap bolanok. Maşyna ýol bermeli!

Garaz, meniň dostum Geldä ýaranaýmak aňsat däl

(A. Haýdow. "Çatrykda")

229-njy gönükmäni. Bu gönükmäni hem 324-nji gönükmäni ýaly işläň.

Bu waka gadym eýýamlarda bolup geçenmiş. Bir ýola Gün, Aýaz, Ýel üçüsi bir ýol bilen tirkeşip gelýärkäler, öz aralarynda gürrüň gozgapdyrlar.

Gün: – Men siziň ikiňizden hem güýçlüdirin – diýipdir.

Onda Aýaz:

– Ýok, men guýçlüdirin – diýip jogap beripdir. Ýöne bularyň haýsysynyň güýçlüdigini nähili bilmeli? Ine, olar şeýdip barýarkar, öňlerinden bir adam çykanmyş. Şondan soň bu adam ýaňky ýolagçylary görüp, başyndan telpegini çykaryp, arany açmanka, bu üçüsi ony öz ýanlaryna çagyryp, adamyň kime baş egenligini bilesleri gelipdir. Elbetde, üçüsine-de birden baş egen-ä däldir? Ine, olar adamlardan:

– How, adamzat, sen dogryň aýt, biziň üçümiziň haýsymyza baş egdiň, üçümiziň hemmämize birden baş egen-ä dälsiň? – diýip sorapdyr. (*Türkmen halk ertekileri*)

230-njy gönükmäni. Sözlemlerden ilki sada atlary, soňundan goşma atlary saýlap depderiňize ýazyň.

Onunju synpda okap ýörkäk, biz jemi on iki joradyk. Kärhanalarda, obalarda, okuw jaýlarynda döredilýän gyzlar klublary, sesli žurnallar ýaly

şowly işleriň şaýadydyk. Gyzlar klubynyň işiniň rowaçlanmagynda mekdep okuwçylaryndan Ogulmeňliniň, Orungülüň, Orazsoltanyň, Aýjahanyň, Üzümgülüň, Orazgülüň, Jumagülüň, Orazdurdynyň hyzmatlary has hem uludyr.

Gorkyma bir çirkin gygyrdym. Öz sesime-de özüm oýandym. Gözümi açalak-ýumalak edip böküp turdum-da, ýorgan-düşegimi galdyryp seredişdirdim. (B. Seytäkow "Doganlar")

231-nji gönükmə. Atlary, olaryň ýasaýjy hem üýtgediji goşulmalaryny jedwele yerleşdiriň.

Atlar	Asyl düýp söziem	Goşulmalar		Söz üýtgediji goşulmalar		
		Söz ýasaýjy goşulma- lar	Dereje ýasaýjy goşul- malar	San	değişli	düşüm
Obadaş- larymy- zyň	Oba	-daş		lar	-ymyz	-yň
ýazyjyla- rmyzyň	ýaz	-yjy		lar	-ymyz	-da

Saýlawlaryndan, çäýhanalaryňza, güm-rukhanalarynyň, işgärlerini, güpürdisine, şakyr-dylaryndan, watançylarymyzdan, howandarymyzyň, şäherlerimiziň, tomaşaçylarymyzy, myhman-larymyzda, owlajygymyzyň, serhetçileriniň, depderçesini.

Atlaryň morfologik derňew edilişi Derňewiň plany

- I. Söz topary. Umumy manysy.
- II. Morfologik alamatlary.

1. Asylky görnüşi (birlik sanda, baş düşümde).
2. Hemişelik alamaty (has ýa-da jyns at).
3. Üýtgäp durýan alamatlary (san, degişlilik, düşüm goşulmalary).

Derňewiň nusgasy

Ýaşulular bizi ruhy we ynsap taýdan baýlaşdyryp duran iň eziz ynsanlardyr.

Dilden derňew: Ýaşulular goşma at. Asylky görnüşi ýaşuly, jyns at, baş düşümde, köplük sanda.	Yazuw arkaly derňew: 1. Ýasulular-goşma at 2. asyl görnüş –ýaşuly 3. jyns at, b.d, köp san 4.
--	---

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlara kesgitleme beriň.
2. Yöneliş, ýeňiş düşümleriň goşulmasyz görnüşde gelen atlary sözlem içinde getiriň.
3. Gysgaldylan goşma sözlere üýtgediji goşulma goşulyşyna mysal aýdyň.
4. San, degişlilik we düşüm goşulmalarynyň sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatyň düşündiriň.
5. Atlar nähili ýollar bilen ýasalyarlar?

§ 62. SYPATLAR

“*Nähili?, nätüýsli?, neneňsi?*” diýen soraglara jogap bolup, predmetiň özüne mahsus bolan aýratynlygyny görkezýän sözlere sypat diýilýär.

Meselem: **ak** köýnek, **edepli** okuwçy, **tämiz** howa, **bişen** kädi, **süýtli** sygyr, **süýji** gawun, **išeňňir** okuwçy, **ýagty** synp...

Her bir predmetiň özüne mahsus bolan dürli aýratynlygy bar. Mysal üçin: “**suw**” diýen

predmetiň (düşünje) hili boýunça **süýji**, **turşy**, **ajy**, **duzly**... , görnüşi boýunça **gazly**, **dury**, **bulanyk**, **bol**, **akaba**.... bolup biler. Sözleşikde ýa-da ýazuwda “**suwuň**” şu aýratynlyklarynyň haýsy birini aýan etmek göz önünde tutulýan bolsa, onuň şol aýratynlygy hem ýokardaky ýaly sypatlar arkaly beýan edilýär.

*Meselem: **süýji** suw, **akaba** suw, **şor** suw, **gazly** suw...*

Sözleýsigimizde sypatlar bolmadyk bolsa, onda predmetlere degişli bolan aýratynlyklary ýuze çykarmak, ýagny biz predmeti şonuň ýaly beýleki predmetden tapawutlandyryp bolmazdy. Bu bolsa ýasaýyş durmuşynda uly kynçylyklary dörederdi.

Sypatlar şu hyzmatlary ýerine ýetirmek bilen, sözleýisde atlар ýaly aktiw ulanylýan aýratyn söz toparydyr. Bular atlaryň dürli aýratynlyklaryny görkezip, şolara baglanyp, ýagny atlary sypatlandyryp gelmek bilen, üýtgediji goşulmalary: san, ýönkeme, düşüm goşulmalaryny kabul etmeýärler. Üýtgediji goşulmalar onuň sypatlandyrylan adyna goşulýarlar.

*Meselem: yüpek **köýnek**, yüpek **köýnekler**, yüpek **köýneklerimiz**, yüpek **köýneklerimizde**.*

232-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy böleklerini depderiňize geçirüriň, soň sypatyň we sypatlandyrylan sözleriň aşagyny çyzyň.

Men Watanyň balasy.	... Aýdyň Aý, nurana Gün,
Gaýgysyz-gamsyz ösýän.	Garly daglar meniňki.
Meniň göwün islegim,	Dolup akýan derýalar,
Şeýle bir arzuwym kän!	Ýaşyl baglar meniňki. Sonarly sähralaryň.

Ak pagtasy – baýlygym. Mawy asman meniňki,
Äleme ýşk berýän Mawy umman meniňki
Daň ýagtysy – baýlygym. Bütin barlyk gözellik,
Gözel zaman meniňki.

(A. Atajanow “Men Watanyň balasy”)

233-nji gönükmə. Soraglaryň ýerine degişli sypatlary ular-
nyp, sözlemeleri ýazyň we sypatlaryň sözlemde nähili sypatynyň
bardygyny aýdyň.

Seniň (nähili?) köýnegiň bar?
Seniň (nähili?) galamlaryň bar?
Siz (nähili?) kitaplar okaýarsyňz?
Siziň synpyňyzda (nähili?) partalar bar?
(Nähili?) okuwçy okuwdan gjä galmaýar?
Biz (nähili?) kitap okadyk?
Biz (nähili?) durmuşda ýaşaýarys?
Biz (nähili?) mekdepde okaýarys?

234-nji gönükmə. Özüňizden baş sany sözlem düzüp,
olaryň içinde sypatlary ulanyň.

§ 63. SYPATLARYŇ HILLERI

Sypatlar manylary boýunça hil we otnositel
sypatlar diýen iki topara bölünýärler.
Hil sypatlar predmetiň hilini aňladýarlar.
Meselem: Yaşyl, ak, gök, gögräk, ap-ak,
göm-gök, uly, kiçi, çuň, ýuka, galyň, goýy, beýik.
Otnositel sypatlar predmetiň bir zada bolan
gatnaşygyny aňladýarlar.
Meselem: Taryhy (waka), metodik (iş), ilerki
(oba), syýasy (mesele), ýazky (ýagyş), demir-
çi (ussa), fiziki (terbiye), altyn (sagat), kümüş
(ýüzük).

235-nji gönükmə. Tekste sözbaşy goýuň, degişli ýerinde abzas goýmak bilen, teksti göçüriň. Hil sypatlaryny tapyň we baglanyşyń sözüne peýkam bilen birikdiriň.

Gyzyl horaz ýeňenligini duýandan soň, ýene-de gaty-gaty gygyryp, ýeter-ýetmez kowdy. Kiçijik awçy önküsinden hem gaty gaçdy we yzyna garaman, tapyrdap öye girdi-de, äpişgeden seredip gördü. Gyzyl horaz gapynyň ýanynda boýuny uzadyp, kellesini çalajada gyşardyp, garawullap durdy. Mikola şol gün gorkunjyna tä aşama čenli öýden çykyp bilmedi. Indi näme awlamaly? Gaz ýok, towuklar gaçak, gyzyl horaz hem gaharjaň. (H. Ysmaýlow)

236-njy gönükmə. Aşakdaky sözlemlerden otnositel sypatlary saýlap ýazyň.

Egni könelişen ýaş gyz eglip, elindäki ağaç çemedanyny trotuarda, tahta jaýjagazyň gapysynyň ýanynda goýdy. Şol ýerdäki tahta germewleriň aňyrsynda, tegelek, giň cukuryň içinde ekskawator işläp durdy. Onuň mähnet dişli susguju çagylsow ýerden gum susup, ýük maşynlarynyň üstüne dökýärdi.

Onuň her gezekki susup alýan gumuny gazmak we cukurdan çykarmak üçin, azyndan üç işgär bir sagat işlemek gerekdi. Emma maşyn muny baryýogy ýarym minudyň içinde ýerine ýetirýärdi.

(Gazetden)

Geldä sport ýaryşlaryna aktiw gatnaşanlygy üçin altyn sagat berildi. Bagda düzüm-düzüm bolup oturan turşy almalar göreniňde gözüni gamaşdyrýar.

Ejem külal tamdyra çörek ýapdy.

237-nji gönükmə. Aşakdaky teksti okaň, hil sypatlary biraýry, otnositel sypatlary biraýry görnüşinde depderiňze göçürüň.

Gök ýaprapk, düşekli öý, goýy saýa, salkyn jaý, gyşgy gar, göm-gök suw, Kelteminardaky bag, taryhy ýadygärlik, uly ýap, beýik dag, agaç sandyk, ýuka kitap.

238-nji gönükmə. Özüňizden hil sypatlara degişli üç sany, otnositel sypatlara degişli üç sany söz tapyň, sözlem içinde getirip depderiňze ýazyň.

§ 64. SYPATLARYŇ YASALYŞY

 Hiç hili goşulma kabul etmän, asyl many-synda ulanylýan sypatlara asyl sypatlar diýilýär.

Meselem: Ak, gök, sary, süýji, ala, dogry, beýik, gyzyl, ýaşyl, owadan, gowy.

Ýasama sypatlar

Söz ýasaýyjy goşulmalaryň kömegini bilen ýasalýan sypatlara ýasama sypatlar diýilýär.

Meselem: külal-**çy** (ussa), taý-**gak** (ýol), bilim-**li** (alym), akyl-**ly** (gyz)...

Sypatlar esasan atlardan we işliklerden ýasalýar.

239-njy gönükmə. Aşakdaky goşgy bendinden asyl sypatlary tapyň we depderiňze göçürüň.

- Sary agam içerde,
Gök sakgaly daşarda.
- Ol näme üçin gök sakgal,
Haçan boljak ak sakgal!?

- Gök diýenim ýaşyldyr,
Özi sary käşirdir.
- Sary käşir agarmaz,
Suwsuz ýerde gögermez.

(M. Söýegow “Käşir”)

240-njy gönükmə. Aşakdaky sözleri okaň we ýasama sypatlary saýlap depderiňize göçüriň.

Gyzykly hekaýa, gara mata, ýaşyl reňk, owadan baýdak, balykly ýap, haýbatly dag, gazaply derýa, guýruksyz tilki, gorkak towşan, ejiz haýwan, gazaply ýolbars, degerli söz, mähirli adam, mähriban ene, bulutly asman, ýaglykly gyz, ukuly gözler, ýalta oglan, jedelli mesele, jedelsiz çözgüt, nabatly çagy, süýjüli köke, täze habar, täzece garaýyş, çydamly çopan, obaly oglan.

241-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Melewşe galam, ak telpek, gara at, alaja öküz, ýaşyl kitap, sary bugdaý, owadan gyz, dogry ýol.

§ 65. ATLARDAN SYPATLARYŇ ÝASALYSY

Atlardan sypat ýasamak üçin köplenç aşakdaky goşulmalar ulanylýarlar:

- ly, -li** – ylymly, bilim-li;
- çy, -çi** – demir-çi ussa;
- bi** – bi-mahal, bi-wagt, bi-maza;
- syz, -siz, -suz, -süz** – mal-syz, bilim-siz, gül-süz, ot-suz;
- lak, -lek** – et-lek, baldyr-lak;

 -ça, -çe – köýnek-çe, (oglan) tahýa-ça (adam).
 -lyk, -lik, -luk, -lük – ekin-lik meýdan; güýz-lük (bugdaý)

-ky, -ki – ýazky, daşky, şäherdä-ki, obada-ky.

Rus dilindäki sypatlar ýasaýy -çeskiý, -çnyý ýaly goşulmalar taşlanyp türkmen dilinde “**k**” getirilip ýasalyşy.

Meselem: **pedagogik** institut, **antik** edebiýat, **demokratik** partiýa, **tehniki** ylymlar.

Eger-de şeýle sözler professiýa bilen bag-lanyşykly at bolup gelseler, onda “**k**” sesinden soň “**i**” sesi hem getirilýär.

Meselem: fizik-fiziki, himik-himiki.

-ýat, -ýet bölegi bilen gutaran sözleriň yzyndaky “-ýat, -ýet” böleklerini taşlamak bilen ýasalyşy.

Meselem: Medeniýet – medeni (işler) edebiýat – edebi (eserler).

Käbir sözleriň soňundan -at, -et böleklerini taşlap, onuň ýerine -y, -i goşulup ýasalyşy.

Meselem: Syýasat – syýasy, millet-milli.

-Dar, -hor, keş, -kär – algy-dar, bergi-där (adam), suratkeş gyz, jogapkär işçi, hilegär tilki.

Birnäçe at sözleri hiç hili goşulma kabul etmän, özleriniň degişli sözi bilen gelenlerinde sypatlyk roluny ýerine ýetirýärler.

Meselem: **Bugday** çörek, **demir** gapy, **kü-müş** yüzük, **ýüpek** mata.

242-nji gönükmel. Söz düzümlerini okaň we ýazyň. Sypatlaryň haýsy sözlerden nähili goşulmalar arkaly hasyl bo-landygyny bilip, sypat ýasamaga kömek eden goşulmalaryň aşagyny çyzyň.

Sowatly okuwçy, edepli gyz, işli adam, aýdymçy oglan, halyçy güzel, sagymçy gyz;

Bimaza gawun, biedep çaga, betnyşan kempir, işsiz adam, duzsuz nahar, süýtsüz geçi;

Köýnekçe oglan, tahýaça gyz, tüýlek jüýje, saçlak adam, güýzlük bugdaý, çägelik ýer, çagyllyk baýyr;

Ýazky bugdaý, güýzki ýüň, ýokarky oba, ilerki dag, obadaky jaý, sáherdäki iş.

243-nji gönükmə. Sözlemleri okaň, soň sypatlary baglanýan sözleri bilen depderiňize göçüriň. Atlardan ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

—Ýok, diňe bir ygally, ýaramaz howada däl — diýip, Çarwa, Mergen ýaňja demlän tüňcesini birki gezek agdardy. Oglanlar, ygallyk harasatly günler ýylyň içinde sanlyja gezek bolýar.

—Çagalar, çopan sáhrada goýun bakyp, özi hem itsiz bolsa oňa gün görmek örän kyn düşer. (B. Kurbanow “Çarwa Mergen”)

Bilimli adam märekede gep urşundan belli. (Nakyl)

Oı ýaşlygyndan bir kümüşçi hem tam ussasyna sägirt bolupdyr. Biziň halkymyz zähmetkeş halkdyr.

Gybatkeş adamyň günäsin ötgün, ýamanlyk etseler, ýagşylyk etgin... . (Abdyrahman Jamy “Altyn zynjyr”)

244-nji gönükmə. Sözleri okaň we olara garşydaş manyda ulanylýan sözleri (antonimleri) tapyp depderiňize ýazyň. Soňra sypatlaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny bilip, düýp sözleriň aşagyny çyzyň.

Bilimsiz – bilimli, ýüksüz-..., ukusyz-..., unsuz-..., don- suz-..., otsuz-..., öýsüz-..., köksüz-..., çygsyz-... .

Sowatly – sowatsyz, şorly – ..., duzly – ..., ýüňli – ..., suwly – ..., süýtli – ..., tüýli – ..., otly – ..., aşaky – ..., gaýraky – ..., bärki – ..., cukurlyk – ..., ýükli – ..., ýazlyk – ... .

§ 66. İSLIKLERDEN SYPATLARYŇ ÝASALYŞY

Aşakdaky goşulmalar arkaly işliklerden sypatlaryň ýasalýar:

-ç – gysgan-ç çaga, eýmen-ç (mahluk);

-jaň, -jeň – öwün-jeň (adam), utan-jaň (gyz), ýaran-jaň tilki;

-ak, -ek, -k – dişle-k (it) gork-ak (oglan) ürk-ek (mal);

-gak, -gek – bez-gek (mal); taý-gak (ýer);

-agan, -egen – ýat-agan (öküz), gez-egen (geolog);

-mazak, -mezek – oýan-mazak (oglan), eşit-mezek (garry);

-arman, -ermen – al-arman (söwdagär), ed-ermen (ýigit);

-gyn, -gin, -gun, -gün, -gur, gör – gyz-gyn (çaý), bitgin (bugdaý); gurgun (maşgala), ös-gün (ýorunja), ur-gur (mergen), öt-gür (söz);

-yk, -ik, -uk, -ük – aç-yk (gapy), gädik (kepje), ýo-luk (ýüp);

-gy, -gi – edil-gi (iş), sanal-gy (zat).

Bu goşulmalardan “**-gun, -gün, -gur, -gür, -uk, -ük**” goşulmalary soňy çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimli dodaklanan bir bogunly sözlere goşulyp ýazylýar.

Meselem: ýoluk ýüp, döwük čelek, görgür adam, ösgün ot, gurgun hojalyk.

245-nji gönükmə. Söz düzümleri hem-de sypatlaryň nähili hasyl bolandyklaryny we sypat ýasaýyjy goşulmalaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Gorkunç depe, üytgeşik nakyl, ýyrtyk keçe, kesgir pyçak, edermen esger, döwük araba, ýüzgür ördek, öwünjeň adam, utanjaň gyz.

246-njy gönükmə. Söz düzümlerini okaň we ýazyň, işliklerden ýasalan sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Öwünjeň aýal, utanjaň oglan, öwrenje tикинci;

Etlek çaga, depeк eşek, aglak bábek, ýatak adam;

Ozgak oglan, süzek goç;

Gülegen gyz, utagan sportsmen;

Gidermen ýolagçy, alarman söwdagär, geplemezek çaga;

Sergin howa, ösgün saç, gurgun öý, ýazgyn palas;

Duýgur it, syzgyr mal, kesgir gylyç;

Açyk gapy, deşik halta, döwük käse.

247-nji gönükmə. Atlaryň öňüne işliklerden ýasalan sypatlary ýazyp, söz düzümimi hasyl ediň we depderiňize ýazyň.

Nusga: Towşan—gorkak towşan.

Towşan, ýylan, tazy, suw, adam, hat, düye, gawun, söz, çuwal, haly, halypa, şägirt, mata, öküz, çaga.

§ 67. SYPAT DEREJELERI

 Sypatlar sözlemde sypatlandyrýan atlaryň hili hem görnüşi boýunça dürli-dürli aýratynlyklaryny görkezmek üçin käbir goşulmalary kabul

edýärler. Şonlukda sypatlar öňki aňladýan manysyndan başga üýtgeşigräk many aňladyp, özleriniň sypatlandyrýan atlarynyň umumy görnüşiniň artykdygyny, kemdigini we beýleki aýratynlyklaryny mälim edýärler.

Sypatlaryň şeýle ýagdaýda ulanylyşlary ola-ryň aýry-aýry derejelerini görkezýär. Sypatlaryň şu hili derejelerinden 1) **düýp**, 2) **kemlik**, 3) **artyklyk** 4) **söýgülilik** derejelerini bellemek mümkün.

1. Dereje ýasaýy goşulmany kabul etmedik asyl we ýasama sypatlara sypatlaryň düýp de-rejesi diýilýär.

Meselem: ak, sary, uly, kiçi, ylymly, bilimli, otluk (ýer), öwünjeň, ýaranjaň, gorkak, eder-men, ösgün, açyk, (gapy), eýmenç (ýylan) we başgalar.

2. Sypatlaryň kemlik derejesi sypatlaryň soňuna “**-ymtyl, -umtyl, -ümtil, -mtyl, -ymtyk, -umtik, -ymtyk, -ümtil, -mtyk, -mtik, -gylt, -rak, -rek, -ja, -je**” ýaly goşulmalar goşulyp, goşulan sypatlaryna bir hili kemlik manysyny berýärler.

Meselem: agymtyl mata, garamtyl geçi, dorumtyl at, gögümtıl mawut, ajymtyk un, me-lemtıl reňk, gögümtıl kagyz, süýümtil derman, şorumtyk suw, ýaşrak sogan, gögräk mata, akja guzy, gökje guzy.

“**-rak, -rek**” goşulmasy diňe kemlik derejesine hyzmat etmän, deňeşdirmegi hem aňladyp biler.

Meselem: Ýazmyrat menden ulurak. Çary menden kiçiräk.

“**Gögümtılräk, gyzgyldrak, sarymtylrak, agymtylrak...**” ýaly sözlerde sypatlaryň kemlik derejesini ýasaýan goşulmalar yzly-yzyna-da goşulyp bilyärler.

3. Artyklyk derejesi – sypatlaryň oňünden “**iň, örän, şar, çuw**” kömekçileriň gelmegi bilen we asyl sypatyň ilki bogynyň çekimsiz sesine çenli alnyp, soň “**m, p, s**” sesleriň biri gelip, sypata artyklyk many berýär.

Meselem: Gök – **göm**-gök mawut, ak – **ap**-ak guzy, dogry – **dos**-dogry mesele, ýagşy – **örän** ýagşy, gowy – **iň** gowy okuwçy, gara – **şar** gara galam, ak – **çuw** ak mata, gyzyl – **çym** gyzyl köýnek.

248-nji gönükmə. Sözleri depderiňze göçüriň, soň sypat derejesiniň aşagyny çyzyň.

Medet Meläniň çeken suratyna seretdi-de: “Bu ýerini gögümtıl, bu ýerini bolsa gyzgylt reňk bilen reňkle, emma saçyny bolsa garamtylrak reňk bilen reňklemek gerek” diýip maslahat berdi.

Kuly aga, ap-ak sakgaly perişdeli adamdy. Onuň dorumtyl aty bardy. Göm-gök asmanda uçup barýan guşlara seredýärdi. Bagdaky almalar ýaňy süýümüтик tagama geçipdi.

249-njy gönükmə. Aşakdaky teksti göçüriň soň sypat derejesine degişli bolan sözleri aýdyp beriň.

1. Onuň ýüzi çym-gyzyl boldy. 2. Asmandaky ýyldyzlar uzagrakdan görünýärdi. 3. Kakamyň kätmeni kütegräkdi. 4. Çagalar gögümtıl mekdep formasyny geýýärler. 5. Synpymyzyň aýnalaryna göm-gök reňkli boýag çalnandyr. 6. Baýramçylykda iň ýagşy okaýan okuwçylara sylaglar berildi.

7. Begres ýaly gögümtıl öwüsýän baýyr depelerinde akja köýnekli çagalar oýnap ýördiler.

250-nji gönükmə. Söz düzümlerini okaň we -rak, -räk de-reje goşulmasyny kabul edýan sypatlara bu goşulmalary goşup, jedweldäki ýaly göçürüň. Haýsy orfografik düzgün bilen iş salyşandygyňzy düşündiriň.

-rak,-räk goşulmalaryny kabul edýän sypatlar Ulurak keçe	-rak,-räk goşulmalaryny kabul etmeýän sypatlar Asmandaky ýyldyzlar
---	---

Uly keçe, asmandaky ýyldyzlar, gowy jaý, giň ottag, owadan haly, doly bedre, küýzedäki suw, soňky söz, öňki hatar, dözümlü adam, çagaly öý, bagtly maşgala, ynamsyz ädim, suwsuz ädim, mähnet dag, kiçi toý, düşünjeli okuwçy, eýesiz at, çopansyz süri, ýalňyşsyz düzme, çal bag, garaja ýaby, duzly nahar.

251-nji gönükmə. Sypatlaryň her bir derejesi üçin özüňizden üç sany sözlem ýazyň.

§ 68. SYPAT DEREJELERINIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

I. Sypatlaryň kemlik derejesiniň ýazuw düzgüni:

a) Yzy çekimsiz sese gutaran dodak çekimlili bir bogunly sypatlara “**-ymtyl, -ümtil, -umtyl, -ymtyk, -ümtek**” goşulmalary goşulýarlar we şeýle hem ýazylýarlar.

Meselem: şor–şorumtyk suw, dor–dorumtyl at, gök– gögümtil mata, we ş.m.

Birinji bogunda dodak çekimlisi bolup, soňy “**y, i**” sesleri bilen gutaran sypatlara kemlik derejesiniň goşulmalary goşulanda, sypatlaryň

soňundaky “**y**, **i**” sesleri dodak çekimlilerine öwrülyärler we ýazuwda hem şeýle ýazylýarlar.

Meselem: şüýji–süýjümtik derman, turşy–turşumtyk gatyk...

b) “**Gyzyl**, **sary**” sypatlaryna “**gylt**” goşulmasy goşulanda, gyzyl söziniň soňy “**y**” sesi düşýär we şeýle-de ýazylýar.

Meselem: gyzyl–gyzgylt mata, sary–sargylt kagyz.

w) İki bogunly ýa-da çekimlisi uzyn aýdylyp soňy “**k**, **p**, **t**, **ç**” dymyk sesleri bilen gutaran bir bogunly sypatlara çekimlili ses bilen başlanýan we “**-rak; -räk**” goşulmalary goşulanda, dymyk sesler özleriniň degişli açık seslerine öwrülyärler. Bular ýazuwda hem öwrülişleri ýaly ýazylýarlar.

Meselem: gök – gögümtıl, ak – agýmtyl, ak – agrak, gök – göræk, agsak – agsagrak, oňat – oňadrank, erbet – erbedräk we ş.m.

g) Soňy çekimsiz ses bilen gutaran sypatlara “**-rak**, **-räk**” goşulmasy goşulanda, köplenç “**r**” sesiniň öňünden gowşajyk “**y**, **i**, **u**, **ü**” sesleri eşidilýärler, emma olar ýazylmýarlar.

Meselem: Ýaşylyrak däl, ýaşylrak, göğüräk däl, göræk.

II. Sypatlaryň artyklyk derejesiniň ýazuw düzgünî.

Sypatlaryň artyklyk derejesinde öňünden gaýtalanýan bölek bilen sypatyň arasynda defis goýlup ýazylýar.

Meselem: ap-ak, göm-gök, dos-dogry.

Sypatlaryň öňünden “**şar**, **çuw**, **iň**, **çyk**” ýaly bölekler gelende, olar bilen sypatlaryň arasynda defis goýulmaýar.

Meselem: şar gara, çuw ak, çym gyzyl, iň ýagşy.

Bellik: Sypatlar hemiše atlardan öň gelip, olary sypatlandyrman, sözlemde ýene özleri-de adyň hyzmatynda ulanyp biler. Şonda sypatlar san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler, atlaryň ýazylyşlary ýaly hem ýazylýar.

Meselem: Ýagşydan at galar, ýamandan set. Iň güýcsüziň güýçlülerden hökmi zor...

252-nji gönükmə. Sözleriň yzyna sypatlaryň kemlik derejesiniň degişli goşulmalaryny goşup, depderiňize ýazyň.

Ýaşyl, mele, ak, gök, gyzyl, sary, goňur, mämişi, süýji, turşy, aky, şor, ýuwan, goýy, suwuk, güýcli, ýaş, agyr, ýeňil, oňat, erbet, giç, aç, agsak, ejiz, ýalpak.

253-nji gönükmə. Sözlerden sypatlaryň artyklyk we kemlik derejelerini ýasap, depderiňize ýazyň. Artyklyk we kemlik derejäni ýasanyňzda nusga hökmünde berlen sözler toplumynyň birinjisi ýaly edip göçüriň.

1. Ýaş—örän ýaş, berk, gaty, sesli, ýagty, talap ediji, ýuwaş gury, baý, arassa, gür.

2. Gysga—iň gysga, alçak, ýakyn, dar, pesejik.

3. Gyzykly – has gyzykly, tanymal, owadan, bagtly, peýdaly.

§ 69. SINONIM SYPATLARY

Pikiriň çeber beýan edilmeginde sypatlar uly hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olar atlaryň dürlü aýratynlyklaryny aýan etmek bilen, sözlemde labyzlylyk, çeberçilik, obrazlylyk girizýärler. Pikiriň şeýle görnüşde beýan edilmegi üçin söz-

 lemde ulanylýan sypatlaryň gereginden artyk gaýtalanylmaýlygy zerurdyr.

Ine, şu zerurlyk üçin, atlaryn sinonimleşip ulanylýşlary ýaly, sypatlar-da sinonimleşýärler, ýagny belli bir manyny aňladýan sypat öňki ýada şoňa golaý manyny berýän başga bir sypat bilen çalşyrylyp ulanylýar.

Meselem: “**ýagşy ýoldas**” diýen söz düzümindäki “**ýagşy**” diýen sypaty özüniň sinonimleri “**gowy, oňat, ajaýyp**” ýaly sypatlar bilen çalşyryp “**gowy adam**”, “**oňat adam**”, “**ajaýyp adam**” kimin ullanmak mümkün.

Sypatlaryň şeýle görnüşde ulanylmagy, önde belleýsimiz ýaly, pikiriň labyzly, obrazly, täsin beýan edilmegine getirýär. Şoňa görä-de çeper eserlerde, halk döredijiliginde sinonim sypatlaryna köp duş gelmek bolýar.

Biri-biriniň deregine ulanylmagy mümkün bolan sypatlara sinonim sypatlar diýilýär.

254-nji gönükmə. Aşakdaky sözleriň nähili sypatlardygyny biliň. Soňra olaryň kime we nämä degişlidigini görkezip, depderiňize ýazyň.

Edepli, tertipli, düzgünli;
zehinli, ýatkeş, ýiti;
ylymly, bilimli, sowatly;
tagamly, süýji, lezzetli;
edermen, batyr, gahryman, mert.

255-nji gönükmə. Sözlemeleri depderiňize göçürüň we sinonim sypatlaryň aşagyny çyzyň.

1. Yzzat, hormat syn etmegin,
Görüm görülmegen ýerde.

Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
Nobat berilmegen ýerde.

(*Magtymguly*)

2. Ýaman söz aýrar ýagşy dostuňdan.
3. Ýagşy ata bir gamçy, ýaman ata müň gamçy.
4. Ýagşy söz ýylany hinden çykarar.
5. Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler.
6. Ýaramaz adamdan gaçyň.
7. Sapar biziň mekdebimizde oňat okuwçylaryň
biridir.

256-njy gönükmə. Hekaýany okaň we sypatlaryň sözleme
de nähili many aňladyp gelyändiklerine üns beriň. Soňra olary
sypatlandyrýan atlary bilen saýlap ýazyň.

1. Sypat sözler, sada sözler,
Öwretdi kän zady sözler.

Ýöne bar-la ýene sözler,
Degýär näzik göwne sözler.

Gybat sözler, ýalan sözler,
Erbet sözler, ýaman sözler.

Olar hakda sapak ýok-la,
Mugallymyz soranok-la?

(A. Rahmanow “*Gybat*”)

2. “Balguýý” obasy giň oýuň içinde ýerleşýärdi. Onuň daşyna gyzgylt ürgün çägeli alaňlar gurşap ýatyrdy. Çöküp düyeler kimiň biri-birine gyslyşyp ýatan bu alaňlaryň haýsy biriniň üstüne çykyp seretseň, oba giň telper kersenin içinde ýerleşen ýalydy.

Ýöne “kerseniň gaýra ujunda oňa boş takyrjyk oba oglanylarynyň üýşýän, oýnaýan ýeridi. Ol meýdanyň eýlesi-beýlesi ep-esli dardy.

257-nji gönükmə. Sinonim sypatlaryna degişli 5 sany sözlem düzüp ýazyň.

Sypatlary gaýtalamak üçin gönükmeler

258-nji gönükmə. Aşakdaky goşgyny labyzly okaň. Soňra ondaky sypatlary aýdyp beriň.

Gyzyl reňkde çöken Günüm,
“Ýarty garpyz” diýdir ýene,
Hem gündizi elter indi,
Towşanlaryň öýlerine.

Gyzyl reňkiň aşagyndan,
Sary reňkim ýazdy haly,
Ýup-ýumsajyk onuň üsti,
Guşlar gelip oýnar ýaly.

Keyérinp dur keýik ýaly,
Ele reňkde çöken atym.
Ýaşyl reňkim tiz örüzdi,
Töweregiň terje otun.

Gara reňkim gije boldy,
Ýyldylaram geler göçüp...
Kim uklajak bolsa, indi,
Ýatybersin bärík geçip.

(A. Allanazarow “Meniň reňklerim”)

259-njy gönükmə. Bölejigi okaň we ondaky sypatlary we olaryň sypatlandyrýan atlary tapyň. Soňra olary depderiňize ýazyp, üýtgediji goşulmalaryň haýsy söze goşulandyklaryny anyklaň.

1. Ine, bir gün Çerkez gara der bolup öýlerine geldi. Gözlerini elek-çelek edip, tamyn içine garady. Elindäki balyk tutýan köneje torjagazyny diwardaky

uly čüýden asdy. Toruň içinde iki sany kiçijik balyk hem bardy.

2. Ulurak awy ele salmakda Durdy aganyň saryja tazysynyň edýän kömegi ýokdy. Ol aýaklary çöp ýaly incejik, kiçijik horja güyükdi. Emma şeýle-de bolsa, Durdy aga awa gidende, ony ýany bilen alyp giderdi. Sebäbi saryja tazy aw awlamakda Durdy aga oňat kömek ederdi.

Sypatlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary.

Üýtgeýän alamatlary: hil sypatlary **-rak**, **-rek** dereje goşulmalaryny kabul edýärler, beýleki sypat görnüşleri bu goşulmalary kabul etmeýärler.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy

Penjirämden gara daglar görünýär,
Tutundygym, söýledigim gara dag.

(G. Geldiýew)

Gara (dag)-sypat

Gara (nähili?) dag.

IV. Hil sypat.

V. Gara (nähili?) dag – aýyrgyç.

260-njy gönükmə. Goşgy setirlerini okaň we göçüriň.
Sypatlary ýazuw arkaly derňän.

Akja telpek, gyrmazy don,
Tirme guşak – üsti başym.
Çäk ýakaly köýnegimiň,
Gör nagyşyn, synla nagşyn.

(T. Söhbetow. “Meniň suratlarym”)

§ 70. SANLAR

Sypatlar atlaryň öňünden gelip, predmete degişli bolan aýratynlyklary görkezýän bolsalar, sanlar hem atlaryň sanyны, mukdaryny tertibini görkezýär. Sypatlar ýaly bularyň-da sözleýişde uly hyzmaty bar.

Bir zadyň mukdaryny we sanamakda tertibini bildirýän sözlere san diýilýär.

Meselem: “Meniň on sany jüýjäm bar. Gülşadyň dört depderi bar. Biziň synpymyzda otuz üç okuwçy okaýar. Maýsa bäsinji synpda okaýar. Sekizinji brigada ýygymda önde barýar” diýen sözlemlerdäki “**bäs, on, otuz üç**” mukdar, emma “**bäsinji, sekizinji**” sözleri bolsa tertip sanlarydyr.

Sanlar özleriniň aňladýan manylary we grammatik alamatlary taýdan iki hili bolýar:

1. Mukdar sanlar.
2. Tertip sanlar.

1. Bir zadyň mukdaryny görkezip “**näçe?**” diýen soraga jogap bolýan sözlere **mukdar sanlar** diýilýär.

Meselem: dört alty, on, ýigrimi, kyrk baş, bir yüz, ýigrimi alty.....

2. Sanamada tertip görkezip, “**näçenji?**”, “**haýsy?**” diýen soraglara jogap bolýan sözlere **tertip sanlar** diýilýär.

Meselem: Birinji, ikinji, altynjy, ýedinji, ýigriminji....

Çekimsiz ses bilen gutaran mukdar sanlaryň yzyna “**-ynjy,-inji,-ynjy,-ünjí**”, emma çekimli bilen gutaranlara bolsa “**-nýjy, -nýjí**” goşulmalary goşulup, tertip sanlar ýasalýar.

Meselem: dokuz-*ynjy*, baş-*inji*, on-*unjy*, üç-*ünji*, altı-*njy*, yedi-*nji*... .

261-nji gönükmə. Sözlemleri okaň hem ondaky mukdar sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Sanlary hat bilen ýazmagy unutmaň.

Ynsan dünýä inende onuň 300 sany süňki bolýar, ýöne 25 ýasaýança olar diňe 206 bolup galýar. Galanlary birleşýär. Adamlar 1935-nji ýylда 5 sapar Günüň tutulyşyny, 2 sapar Aýyň tutulyşyny synlapdyrlar. 1982-nji ýylда bolsa Günüň tutulyşyny 4 sapar, Aýyň tutulşyny 3 sapar synlapdyrlar.

Gadymy Hytaý diwary biziň eramyzdan ozalky 221–210-njy ýyllarda gurlupdyr. Dünýäde bu diwaryň deňi taýy ýokdur. Onuň uzynlygy 3460 kilometre ýetýär. Özi hem, Hytaý diwary el bilen gurlan desgalaryň arasynda kosmosdan görünýän az sanly desgalaryň biridir. Demirgazyk Koreýadaky “Raýsont” myhmanhanasy dünýäde iň beýik myhmanhana hasaplanýar. Ol 105 gatdan ybarat. Bu myhmanhana 20 ýyllap gurlupdyr.

262-nji gönükmə. Matallary okaň we jogabyny biliň. Soňra olary göçüriň we sanlaryň aşagyny çyzyň. Mukdar sanlaryň ýokarsyndan “m” harpyny ýazyň.

Dört aýagy bar, döşi ýok. Üç aýakly atym bar, dürli-dümen otum bar.

Iki dogan bir-biriniň Diýaryndan doýanok, Ýöne weli bir-birine Ýakynlaryn diýenok. Iki enäniň on oglы bar,	Hemmesiniň ady bir. Açsaň iki ýüzi bar, Baldan şirin sözi bar, Dört burçly ýasy zat Gatlama dek gat-gat dur.
--	--

Bir agajym bar on iki şahaly,
Her şahasy otuz ýaprakly,
Ýapraklaryň bir ýüzi ak, bir ýüzi gara.

263-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we ondaky sanlary baglanýan atlary bilen saýlap ýazyň. Soňra olaryň hersiniň ýzyndan jogap bolýan soraglaryny ýazyp görkeziň.

1. Fermerhojalyklaryň 1, 2, 3, 4, 6-njy bölümlerinde pagta ekiş işleri gyzgalaňly gidýär.
2. 21-nji fewral halkara ene dili günüdür.
3. Mekdebimizdäki okuw tejribe uçastogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar tutýar.
4. Ibn Sina on ýaşyndaka Gurhany başdan-aýak ýatdan bilipdir.
5. Ýabpak bilen Mapbak Japbagyň iki golundan tutup galдыrdy.
6. Az ýatan köp ýatana kyrk tylla bermeli.
7. Okuwçylar 235 tonna metal, böleklerini ýyg纳dylar.

264-nji gönükmə. Dik çyzygyň sag hem çep tarapyndaky sözlemleri deňesdirip okaň, has gara ýazylan sözleriň özara nähili tapawudynyň bardygyny biliň.

<p><i>Synpymyzda</i> otuz üç okuwçy okaýar. <i>Edebiýat kružogyna</i> on iki okuwçy gatnaşýar. <i>Mekdebimizde</i> on dokuz synp bar. <i>Maralyň</i> on sany jüýjesi bardy.</p>	<p><i>Olar</i> terbiýeli okuwçylar. Yaşajyk okuwçylar köp zady bilmäge çalyşýarlar. <i>Biz</i> arassa synplarda okaýarys. <i>Olaryň hemmesi</i> ak jüýjedi.</p>
--	--

265-nji gönükmə. Aşakdaky sözleri dört topara bölüň:
1) atlар; 2) sypatlar; 3) sanlar; 4) işlikler. Olary nusgadaky ýaly ýazyň.

Nusga: Atlar kim? näme? nire? – Bäsim, owlak, geçi.

Bäsim okaýar, iş, owlak, onunjy, geçi, ýedenji, dörtlük, yüz, yüzlük, yüzbaşı, onbaşı, dokuz, yedi gat, on hatar, segseninji, yüzýär, ýekeledi, ikiledi, bir, ýigrimi.

§ 71. SANLARYŇ GURLUŞY

Sanlar özleriniň gurluşy taýyndan iki hili bolýarlar:

1) **Sada sanlar;** 2) **Goşma sanlar.**

1. Bir sözden ybarat bolan sanlara **sada sanlar** diýilýär.

Meselem: alty, on, dokuzynjy, bäsiniji.

2. Birden artyk sözden düzülen sanlara **goşma sanlar** diýilýär.

Meselem: on bäs, on sekiz, ýigrimi bäs, otuz yedi, ýigrimi sekiz, iki müň onunjy...

Mukdar sanlar bilen bilelikde ulanylýan atlar köplench birlik sanda alynýar.

Meselem: bir gün, bäs kitap, otuz alty okuwçy, on alty gyz...

Şeýle-de bolsa, “**bäs orunly maşynlar**”, “**iki etažly jaýlar**” diýen ýaly umumlaşdyrylan atlar mukdar sanlary bilen birlikde gelenlerinde hem köplük sanyň “**-lar, -ler**” goşulmasyny kabul edip bilerler.

Mukdar sanlaryň ýene bir görnüşi drob sanlardyr. Drob sanlary bitin sanly predmetiň bölegini görkezýär.

Meselem: ýedi bitin dörtden üç – $7\frac{3}{4}$;
Ýigrimi alty ýarym – $26\frac{1}{2}$;
On iki bitin ondan iki – $12\frac{2}{10}$.

266-njy gönükmə. Sözlemleri okaň. Sada sanlary biraýry, goşma sanlary biraýry edip depderiňze göçüriň.

1. Ýakynda mekdebimizde “Yedi güzel” konkursy geçirildi.
2. Gapbar agam, Ýazly üçimiz dört sany demir tigir tapyp, araba ýasadyk.
3. Arabany beýik depä üç bolup itip çykaryardyk.
4. Biz ini 10 metr 75 santimetru boýy 18 metrden ybarat bolan türkmen halysyny gördük.
5. On ýedi sagat ýigrimi bir minutda ikinji ugrajak toparlar hatara düzüldiler.

267-nji gönükmə. Hekaýadan bölejigi okaň we bitewi birligi hem birligiň ownuk böleklerini görkezýän goşma sanlary aýylasaýyl edip, olary aýry-aýrylykda saýlap ýazyň.

Mekdebimizdäki okuň tejribe uçastogumyzyň üçden bir bölegini dürli miweli baglar, başden dört bölegini bakja ekinleri, galan bölegini tehniki we beýleki ekinler tutýar. Men şu uçastogogyň ondan dokuz böleginde geçirilen praktiki işlere gatnaşdym. Tejribe uçastogumyz bir gektaryň dokuzzdan sekiz bölegini tutýar. Onda mekdep boýunça jemi on alty synp işleyär. Her synpda bolsa otuz okuwçy bar.

§ 72. SANLARYŇ YAZUW DÜZGÜNI

1. Goşma sanlar goşulyp ýazylman, aýry-aýry ýazylýarlar.

Meselem: on baş, on ýedi, bir ýüz yigrimi, iki müň on...

2. Tertip sanlary ýasamak üçin yzlary çekimsiz ses bilen gutaran sanlara “**-ynjy,-inji, -njy,-unji**” emma çekimliler bilen gutaranlara bolsa “**-njy,-nji**” goşulmasy goşulýar.

Meselem: dokuz-**ynjy**, baş-**inji**, on-**unjy**, üç-**ünji**, alty-**njy**, ýedi-**nji**...

3. Soňlary çekimsiz ses bilen gutaryp, çekimlisi dodaklanan, bir bogunly sanlardan tertip san ýasalanda, ýogyn sözler ucin “**-unjy**”, ince sözler üçin bolsa “**-ünji**” goşulmasy goşulýar.

4. Sözlemiň başında ya-da ortasynda tertip sanlar getirilip sifrlar bilen gorkezilende, onuň yzyndan defis goýulýar. Defisden soň, ol sanyň çekimli ýa çekimsiz bilen gutarşyna garamazdan, ýogyn sözler ucin “**-njy**” ince sözler üçin “**-nji**” gosulmasy ýazylýar.

Meselem: Meniň agam 9-njy synpda okaýar. Maral 8-nji synpda 3 sany hormat hatyny aldy.

5. Setir başlarynda tertip sanlar sifr bilen gorkezilip, yzyndan ýaý bilen ýazylan bolsa, ol tertip sanlardan soň “**-njy,-nji**” goşulmasy ýazylmaýar.

Meselem: 1. Dawletow. 2. Baltabaýew ýa-da 3. Şekillerinde bolşy kimin.

6. Tertip sanlar rim sifrleri bilen gorkezilende, onuň yzyndan defis goýulmaýar we tertip sanyň goşulmasy hem ýazylmaýar.

Meselem: XVIII asyr edebiýaty, V synpyň okuw kitaby...

7. Tirkeşdirilip ulanylýan çen-takmyn sanlaryň arasynda defis goýlup ýazylýar.

Meselem: Biz alty-ýedi bolup gezelenje git-dik. Biziň öňümüzden barýan ýaşuly elli-altmyş ýaşlaryndady.

8. Sanlaryň yzyndan goşulýan ýasaýy goşulmalar atlaryň, sypatlaryň yzyna goşulyşy ýaly goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: başlık, onluk, ýedilik, üçlük we ş.m.

9. Sanlar atlaryň önünden gelip, şolaryň mukdaryny, tertibini görkezmän, sözlemde ýeke özleri hem adyň hyzmatynda ulanyp biler. Ine, şunda olar san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýärler hem atlaryň ýazylyşy ýaly ýazylýarlar.

Meselem: bäsinqiler, üçler, üçüm, dördüň, onusy, onunjylarymyzda...

Sözlemde goşma sanlaryň ýeke özleri ulanylanda, olaryň iň soňkusy san, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: on üçler, ýigrimi altylardan, on ýedinjiden...

268-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we sanlaryň aňladýan manysyna, ýazylyşyna pugta üns berip olary göçüriň.

1. Merdan birinji çärýegi dörtlük-bäşlik bahalar bilen jemledi. 2. Bäsimiň dogany bäsinqide okaýar. 3. Japbaklaryň sygry birinji gezek ekine düşende, onuň bir gulagyny kesdiler. Sygyr ikinji gezek ekine düşende, ikinji gulagyny kesdiler. Sygyr üçünji gezek ekine düşende, birinji şahyny döwdüler. Sygyr dördünji gezek ekine düşende, ikinji şahyny

döwdüler. Sygyr başinji gezek ekine düşende, guýrugyny hem kesdiler.

(B. Kerbabáyew “Japbaklar”)

269-njy gönükmə. Aşakdaky bölejikleri okaň. Söz bilen yazılısan slary rim sifr bilen ýazyň.

Kirpiniň beýnisiniň agramy üç bitin ondan dört gram, atyňky baş yüz gram, hendi piliniňki bolsa dört-bas kilogramdyr.

Ýer özünüň okunyň töwereginde ýigrimi üç sagat elli alty minut dört sekundta bir aýlaw edýär.

Aý ýerden orta hasap bilen üç yüz segsen dört müň kilometr uzaklykda hereket edýär.

270-nji gönükmə. Goşgy bendini labyzly okaň we depderiňze göçürüň. Sanlaryň aşagyny çyzyň.

Bir tigir,
Iki sygyr.
Üç üzüm,
Dört düzüm.
Bäs pişik,
Alty aşyk.
Yedi ýelek,

Sekiz sebet,
Dokuz böwet,
On don.
Ýene-de kän,
Öwren, oglul,
Ýekän-ýekän.

(K. Taňrygulyýew)

271-nji gönükmə. Sanlardan, ýaýda berlen sözlerden we goşulmalardan peýdalanmak arkaly söz düzümlerini düzüň. Sifrları harplar bilen ýazyň, söz düzümlerini sözlem içinde getiriň.

1–2 (oglan); 3–4 (töwereg); 5–10 (pyýada); 100 (-läp, -lap); 20–30 (çemesi); 100–1000 (-läp, -lap); 1, 2, 3 (geçi); 40 (goýun); 100–1000 (-larça, -lerçe).

272-nji gönükmə. Aşakdaky sanlary sözlem içinde getirip ýazyň.

$2\frac{1}{4}$ 25; $\frac{1}{2}$; 15; 1991; 6; 2010.

Sanlary morfologik derňew etmek

Derňewiň plany:

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary:

1. Asylky görnüşi.

2. Hemişelik alamatlary:

a) sada san, goşma san ýa-da tirkeş san.

b) mukdar ýa-da tertip san.

III. Sintaktik hyzmaty.

Derňewiň nusgasy:

Gözel sekiz depder satyn aldy.

Sekiz – san.

I. Sekiz(näçe?) depder.

II. H.a. baş. d. (mukdar bitin).

III. Näçe depder – sekiz (aýyrgyç).

273-nji gönükmə. Sözlemleri göçüriň. Ondaky sanlary morfologik taýdan derňaň.

1. Otuz-otuz bäs ýaşlaryndaky gujurly ýigit dokuzynjy bölüme ýolbaşçylyk edýärди.

2. Yazmyrat aganyň sürüsinde dört yüz ellä golaý goýun bardy.

3. Ýygnak on iki sagat otuz minutda başlanýar.

4. Sagat biriň ýarynda ýygnak boljak.

5. Awtobus sagat sekiz ýigrimide ugraýar.

6. Awtobus dokuzdan ýigrimi minut işlände ugraýar.

274-nji gönükmə. Özbegistanda belli seneleriň we bayramçylyklaryň geçirilýän wagtyny rim sıfırları bilen dowam etdiriň.

1. 1-nji yanwar – Täze ýyl bayramy, ...

§ 73. ÇALYŞMALAR

Atlaryň sypatlaryň we sanlaryň ýerine çalşyrylyp ulanylýan sözlere çalyşma diýilýär.

Meselem: *Döwlet şäherden geldi, soň ol go-waça meýdanyna gitdi. Haýsy mata gowy? – Gyzyl mata gowy. Şu gün baş okuwçy sylag aldy. Bu gün birnäçe okuwçy başlık aldy* diýen sözlemlerde Döwlet sözüň ýerine ol diýen çalyşma bilen, gyzyl sözünüň ýerine haýsy çalyşmasy bilen we baş sözünüň ýerini bolsa birnäçe diýen çalyşma bilen çalyşmagymyz kimin.

Çalysmalar özleriniň aňladýan manylaryna görä ýedi hili bolýarlar.

- 1) at çalyşmalary;
- 2) sorag çalyşmalary;
- 3) san çalyşmalary;
- 4) görkezme çalyşmalary;
- 5) gaýdym çalyşmasy;
- 6) ýokluk çalyşmalary;
- 7) nämälim çalyşmalary.

§ 74. AT ÇALYŞMALARY

At çalyşmalary birlik we köplük sanda bolup, sözlemde atlaryň ýerine ulanylýar. At çalyşmalary 1-nji ýöňkeme üçin **men**, **biz**, 2-nji ýöňkeme üçin **sen**, **siz**, 3-nji ýöňkeme üçin **ol**, **olar** sözlerinden ybarattdyr.

At çalyşmalary atlaryň ýerine ulanylýandygy üçin **kim?** **näme?** diýen soraglara jogap bolýar.

Meselem: **Men** kitap okaýaryn. **Biz** hat ýazdyk. **Sen** mekdebe geldiň. **Siz** başinji synpda okaýarsyňz. **Ol** bu agajy öten ýyl ekipdi. **Olar** mekdebe tarap gelýärler. Magazinden kitap aldym, **ol** örän gyzykly eken – diýen sözlemlerdäki **men, biz, sen, siz, ol, olar** sözleri at çalyşmalary bolup, **kim? náme?** diýen soraglara jogap bolýarlar. At çalyşmalary sözlemiň her hili agzalary bolup bilýärler. At çalyşmalary düşüm bilen üýtgeýarler. Olar düşüm bilen üýtgänlerinde, **men, sen, ol** sözleri yöneliş düşümde **maňa, saňa, oňa** şekilinde ulanylýarlar. At çalyşmalarynda **ol** sözünüň **I** sesi baş we yöneliş düşümlerinden **n** sesine öwrülýär. At çalyşmasynyň şeyle üýtgeýsi ýazuwda hem saklanýarlar. At çalyşmalary san we ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgemeýärler. Ýöne üçünji ýöňkemäniň köplüğü üçin ol çalyşmasyna **-lar** san goşulmasy goşulýar we **ol** sözünüň **I** sesi gepleşikde we ýazuwda düşürilýär.

Meselem: ol + lar, däl-ler.

At çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysal:

Düşümler	Birinji yönökeme		Ikinji yönökeme		Üçünji yönökeme	
	birlik	köplük	birlik	köplük	birlik	köplük
Baş düşüm	men	biz	sen	siz	ol	olar
Eýelik düşüm	men-iň	biz-iň	sen-iň	siz-iň	on-uň	olar-yň
Yönüeliş düşüm	maňa	biz-e	saňa	siz-e	oňa	olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i	biz-i	sen-i	siz-i	on-y	olar-y

Wagt o. düşüm	men- de	biz-de	sen- de	siz-de	on-da	olar-da
Çykyş düşüm	men- den	biz- den	sen- den	siz- den	on- dan	olar- dan

275-nji gönükmə. Aşakdaky sözlemleri depderiňze göçürüň we at çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

1. Iň kiçi oglum Ahmet okuwdan geldi. Ol portfelinem goýman maňa, ýüzlendi:

— Kaka, ir bilen iki adam jaň etdi. Gelen dessine telefon etsin diýip, olar telefon nomerlerini galdyrdylar, telewizoryň üstünde kagyza belläp goýupdym.

(K. Taňrygulyýew. “Hut şahyryň özi”)

2. – Başlyk maňa “sen iş bitirip geldiň, sen ýaşlara daýhançylyk öwret, maňa kömek ber” diýdi – diýip, Baky Mergen başlygyň “bu işleri goý, ýaşlar bitirsin, saňa agyr düşer” diýen sözlerine we onuň özüne goýan hormatyny uly guwanç bilen adamlara aýtmakçydy. Emma Baky Mergen başgalara nobat bermän, bir topar ýerliksiz soraglary berişdirip, telim gezek onuň pikirini böldi. Oturanlaryň käbirleri onuň bu bolşuny halamasada, ýaşulylyk hatyrasyny saklap, oňa zat diýmän, dymyp oturdylar.

(“Baky Mergeniň toýy”)

276-njy gönükmə. Aşakdaky teksti okaň we içinden at çalyşmalaryny tapyň. Özbaşdak aýdyp beriň.

Çagalar, dogrymyzy aýtsak, biziň köpümüz çepbekeýleri görenimizde birhili geňirgenýäris ýada ýylgyrýarys. Munuň özi kanuna laýykdyr. Sebäbi

biz ähli işi sag elimiz bilen edýäris, olar welin, çep eli bilen edýärler. Şu hem bizi geň galdyrýar.

Bir zady aýratyn bilmegimiz gerek. Çepbekeýler saglakaýlara garanda has zehinli bolýar. Bu ylmy taýdan subut edilen hakykatdyr.

Eger, üns berýän bolsaňyz, çepbekeýleriň agramly bölegi çep eli bilen hem, birmeňzeş derejede çalt we owadan ýazyp bilyändir. Saglakaýlaryň köpüsi muny başarmaýar. (*Žurnaldan*)

277-nji gönükmə. İçinde at çalyşmasyny ulanyp, 8 sany sözlem ýazyň.

278-nji gönükmə. “*Men, sen, ol*” çalyşmalaryny yöneliş düşüm bilen üýtgedip, olaryň her haýsysyny aýry-aýry sözlem içinde getirip ýazyň.

§ 75. SORAG ÇALYŞMALARY

Sorag çalyşmalary “*kim? näme? nire? nähili? nätüýsli? neneňsi? niçik? haýsy? näçe? näçenji? haçan? näwagt?*”diýen soraglardan ybaratdyr.

Sorag çalyşmalaryndan “*kim? näme?*” – atlaryň, “*nire?*” – ugur we orun görkezýän sözleriň, “*haçan? näwagt?*” – wagt bilen baglanyşykly sözleriň, “*näçe? näçenji? haýsy?*” – sanlaryň deregine ulanyp gelýärler.

Meselem:

- Kim geldi?
- Kakam geldi? – adyň deregine.
- Nireden geldi?
- Arkadan geldi – ugur-orun bildiryän sözüň deregine.

- Haçan geldi?
- Yaňyja geldi – wagt bildirýän sözüň deregine.
- Sagat näçede geldi?
- Sagat onda geldi – sanyň deregine.
- Haýsy kakaň?
- Garry kakam – sypatyň deregine.
- Sorag çalyşmalary atlар ýaly san, ýoňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgedilýärler.
Meselem: “kimler? nireler-de? nämeler-i?” sözlerinde bolşy kimin.

Sorag çalyşmalarynyň ýoňkeme bilen üýtgeýşi

San	Ýoň-keme	Sorag çalyşmalary					
Birlik	menlik senlik olluk	kim-im kim-iň kim-i	nämä-m nämä-ň näme-si	nirä-m nirä-ň nire-si	haýsy-m haýsy-ň haýsy-sy	näçä-m näçä-ň näçe-si	
Köplük	menlik senlik olluk	kim-imiz kim-iňiz kimi	nämä-miz nämä-niz näme-si	nirä-miz nirä-ňiz nire-si	haýsy-myz haýsy-ňyz haýsy-sy	näçä-miz näçä-ňiz näçe-si	

Sorag çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşi

Düşüm	Sorag çalyşmalary				
Baş düşüm	kim	näme	haýsy	näçe	
Eýelik düşüm	kim-iň	nämä-niň	haýsy-nyň	näçä-niň	
Ýoneliş düşüm	kim-e	nämä	haýsa	näçä	
Ýeňiş düşüm	kim-i	nämä-ni	haýsy-ny	näçä-ni	
Wagt-orun düşüm	kim-de	näme-de	haýsy-da	näçe-de	
Çykyş düşüm	kim-den	näme-den	haýsy-dan	näçe-den	

“**Neneň? niçik?**” diýen sorag çalyşmalary san, ýoňkeme, düşüm goşulmalary bilen üýtgemeýärler.

Yzlary “I, y, ī” sesleri bilen guitaran sorag çalyşmalaryň yönkeme we düşüm bilen üýtgeýişleri bolsa edil atlaryň üýtgeýşi ýalydyr.

279-nji gönükmə. Goşgy bentlerini labyzly okaň. Sorag çalyşmalaryny tapyň. Bentleri göcürüň.

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.

Kimlerde altın täçdir,
Kimler saýyl – mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim ýüpek shaýy gözlär.

(Magtymguly)

280-nji gönükmə. Söz düzümlerini okaň we atlary, sanlary, sypatlary degişli sorag çalyşmalary bilen çalşyryp ýazyň.

Nusga: Yaşajyk çaga – nähili çaga – ýaşajyk kim?

Terbiýeli okuwçy, ökde ussa, otuz oglan, tämiz howa, arassa otag, dokuz gat, bäsinji synp, 1-nji oktýabr, gaýraky köl, ilerki dag, gür baglyk, bol hasyl.

281-nji gönükmə. Aşakdaky bölegi labyzly okaň. Sorag çalyşmalaryny tapyň we olaryň kabul eden goşulmalaryny hem-de haýsy sözleriň ýerine çalşyp gelendigini aýdyp beriň. Bentleri göcürüň, sözlemleriň baş agzalarynyň aşagyny çyzyň.

Okuwçylar nahallary ekip guitaransoňlar, mugal-lym aýlanyp, kimiň näçe nahal ekenini belleşirdi.

— Sen näçe nahal ekdiň? — diýip, ol duşuna gelende, Ýegenden sorady. Ýegen “Biri, ýene-de biri, ýene-de biri...” diýip, töwerekdäki öz eken nahallaryny görkezişdirdi.

§ 76. SAN ÇALYŞMALARY

San çalyşmalary sözlemde, esasan sanlaryň ýerine ulanylýar.

Meselem: synpda **36** okuwçy bar. Olaryň **hemmesi** okuwa gelipdir – diýip “**otuz alty**” diýen sanyň ýerine “**hemmesi**” diýen san çalyşmasy bilen çalşyrmak bolýar.

San çalyşmalary “**hemme, käbir, bary, birnäçe**” diýen ýaly sözlerden ybaratdyr. San çalyşmasyn dan “**bary**” diýen çalyşma san goşulmasyny kabul etmeýär. Emma “**hemme, käbir, birnäçe**” çalyşmalary şygarlarda käte san goşulmasyny kabul edýärler, ýöne bu çalyşmalar, köplenç, san goşulmasyn dan soň, ýöňkeme goşulmalarynyň biriniň gelmegini talap edýär.

Meselem: hemme-ler-imiz, käbir-ler-imiz, birnäçeler-i...

San çalyşmalary düşüm bilen üýtgänge, köplench, ýöňkeme goşulmalyrynyň birini kabul edip, soň düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Meselem: hemmämizde, hemmänizde, barymyzyň, baryñyzda we yzda we ş.m.

“**Hemme, birnäçe**” çalyşmalary “e” sesi bilen guitarýandyklary üçin, menlik we senlik ýöňkemeleriň birlik hem köplüğinde “e” sesi “ä” sesine öwrülýär we ýazuwda hem öwrülişi ýaly yazylýar.

San çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysallar

B.d.	hemmämiz	baryňyz	käbiri
E.d.	hemmämiz-iň	baryňyz-yň	käbiri-niň
Ýon. d.	hemmämiz-e	baryňyz-a	käbiri-ne
Ýeňiş. d.	hemmämiz-i	baryňyz-y	käbiri-ni
W. o. d.	hemmämiz-de	baryňyz-da	käbiri-nde
Ç. d.	hemmämiz-den	baryňyz-dan	käbiri-nden

282-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň hem her sözlemde ikinji gezek gaýtalanýan sanlaryň deregine san çalyşmasyny ulanyp ýazyň.

Çopanyň sürüsindäki 200 goýnuň 200-si hem ekiz guzladı. Goşda 10 sany goýny alyp galdylar, olaryň 10-sy hem suriniň yzyna ýaramaýardı.

Synpymyzdaky 25 okuwçynyň 25-si hem göreldeki okuwçylar hasaplanýar. Olaryň mekdebiň töwereginde oturdan 31 sany nahalynyň 31-i hem oňat düýp alypdyr.

Fermer hojalygyndaky 10-njy bölümiň 10-sy-da pagta planyny artykmajy bilen ýerine ýetirdi.

283-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň, san çalyşmalaryny göçürip ýazyň, soňra olaryň yzyna nähili goşulma goşulandygyny aýdyň.

1. Bu gün agşam asuda tokaýyň hemme ýaşaýylary diýen ýaly Tokaý teatryna ýygnanypdy.
2. Hemme zat öňki-öňküligine dur.
3. Mekdep mugallymlarynyň barysy özara ýygnanyşdylar.
4. Bu günüki ýowara mekdep okuwçylarynyň ählisi aktiw gatnaşdylar.
5. Tawus dürli hünärleri ele almaga çalyşýardı.
6. Onuň hemme zady bilesi, her bir işin hötdesinden gelesi gelýärdi.
7. Tawus käri öwrenip, ýigrenjeklerden däldi.
8. Wepa öz batareýasyny ok

bilen üpjün etmäge birnäçe görkeziş berdi. 7. Käbir adam geplemsek bolýar.

284-nji gönükmey. Sözlemeleri okaň, soň, at, sorag, san çalyşmalaryny aýry-aýry edip depderiňize göçüriň we olaryň nähili goşulma kabul edendiklerini aýdyp beriň.

1. Özbegistan – ajaýyp ülke. Bu meniň göbek ganym daman ýeri. Men Watanymy – güneşli Özbegistany hemme zatdan belent hasaplaýaryn. Bu doganlyk we dostluk ülkesidir. Munda birnäçe halklar we halkyýetler ýasaýarlar. Olaryň barysyda edil bir dogan ýaly ýasaýarlar. Bu ülkede ýasaýan türkmenleriň hem birnäçesi lukman, alym we beýleki kärleriň eýesidir. (*Araz Pirnepesow.*) 2. Birdenem Çerkeziň kellesine ümürde ýoren ýaly düşňüsiz bir pikir geldi. Adam näme üçin adama kast edýärkä? Ýa adam birine kast etmän ýaşap bilenokmyka? Men näme üçin adam diýyän-ä? Belkem, olar ynsanyň kastyna dörän ganhor bir mahlukdyr.

(G. Gurbansähedow “Kärizden çykan adam”)

285-nji gönükmey. Çeper eserlerden at çalyşmasyna degişli 2, san çalyşmasyna degişli 2, sorag çalyşmasyna degişli hem 2 sany sözlem tapyp, depderiňize ýazyň.

§ 77. GÖRKEZME ÇALYŞMALARY

 Bir zady görkezmek üçin ulanylýan çalyşmala-
lara görkezme çalyşmalary diýilýär.

Mesele: **Bu gün bazar gün. Şu gülüň ady – keýikşah. Ol okuwçy haty owadan ýazýar –** sözlemlerindäki “bu, şu, ol” sözleri görkezme çalyşmalary hasaplanýar.

“Ol” diýen söz bir zady görkezmek üçin ulanylanda, görkezme çalyşmalary bolýar. Emma at deregine gelende, at çalyşmalary bolýar.

Meselem: Ol geldi (*at çalyşmalary*). Ol adam biziň myhmanymyz (*görkezme çalyşmalary*).

“Bu, su, sol, so, ol” görkezme çalyşmalary özbaşlaryna ulanylanda, edil atlar ýaly san, ýönkeme, düşüm bilen üýtgeýärler.

Görkezme çalyşmalarynyň ýöňkeme bilen üýtgeýşine mysallar

San	Ýöne-kemeler	San goşulmasyny kabul edip üýtgeýşi	San goşulmasyz üýtgeýşi
Birlik	Menlik Senlik Olluk	Bularym, şularym, şolarym Bularyň, şularyň, şolaryň Bulary, şulary, şolary	Munym, şunym, şonym Munyň, şunyň, şonyň Munusy, şunusy, şonusy
Köplük	Menlik Senlik Olluk	Bularymyz, şularymyz, şolarymyz Bularyňyz, şularyňyz, şolaryňyz Bulary, şulary, şolary	Munymyz, şunymyz, şonymyz Munyňyz, şunyňyz, şonyňyz Munusy, şunusy, şonusy

Görkezme çalyşmalarynyň düşüm bilen üýtgeýşine mysallar

Düşüm-ler	San goşulmasyz üýtgeýşi	San goşulmaly üýtgeýşi	Olluk ýöňkeme goşulmaly üýtgeýşi
B.d. E.d.	bu, su, sol munuň, şunuň, şonuň	bular, şular, şolar bularyň, şularyň, şolaryň	munusy, şunusy, şonusy munusynýň, şunusynýň, şonusynýň
Ýön.d.	muňa, şuňa, şoňa		

Ý.d.	muny, şuny, şony	bulara, şulara, şolara bulary, şulary, şolary	munusyna, şunusyna, şonusyna munusyny, şunusyny, şonusyny
W.o.d.	munda, şunda, şonda mundan, şundan, şondan	bularda, şularda, şolarda bulardan, şulardan, şolardan	munusında, şunusında, şonusında munusyndan, şunusyn-dan, şonusyndan
Ç.d.			

286-njy gönüökme. Sözlemleri okaň, görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

Şu toýda alty atyňyz çykdy, her saparynda hem şatlınyşyp, telpekleriňizi göge zyňdyňyz. Indi bolsa dymışyp otyrsyňyz, bu nämä gerek, bu nämä gerek? – diýdi we so jümlesini has batly aýtdy.

Oturanylardan biri:

– Nyýazmyrat aga, ol çykanlar kiçi atlarymyz, bu bolsa hemiše birinjiligi alyp gelýän atly ahyryň – diýdi.

– Boldy boldy-da ýyndam at, indi näme şondan başga ýyndam at döremeli dälmişinmi? Ol dörär...

Garrynyň şu sözlerinden soň gürrüň açylyp başlandy. Kimdir biri:

– A-haw, adamlar, biz ýyndamlykda indi biziň öňümize geçen at bolar öýtmedik, biziň gözümüz görmedi, päliziz uly boldy, bizi şol uly päliziz – niýetimiz tutdy – diýdi.

(A. Gowşudow “Dordepel”)

287-nji gönüökme. Sözlemleri okaň, soňra görkezme çalyşmalaryny depderiňize göçürüp, goşulmalaryň aşagyny çyzyň, olaryň haýsy goşulmadygyny aýdyň.

1. Ol şonuň ýaly durmuşdan lezzet alýardy.
2. Munyň entek gögele görünüär-le. 3. Náme diýseňem, şunusy elhalrak ýaly. 4. Munuň garnyna sary ýaga bişen çapady ýapdyrdym. 5. Muny synladygymça göwnüň açylýar. 6. Şondan soň meniň bilen ýoldaşlarça, hat-da doganlarça ýakymly sözleşdi. 7. Nurjan, bu günüki ýeli, şu günüki tozany sen deňizden enaýy görme. 8. Bu ýonekeý bir ýel däl-de, howanyň bulaşmagynyň alamatydyr.

288-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň, we göçüriň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. –Şol ýerde pagta hökman biter, hökman – diýip, Gurban tolgunmak bilen aýtdy. 2. Onuň uzyn aýaklary ýeldeğirmeniniň saly ýaly uzakdan görnüp başladы. 3. Meniň oňa gözüm gitdi. 4. Nazar ony kän ugruna goýbermedi. 5. Ony oba gitmäge razy etjek bolmaly. 6. Onýança onuň öňüne saçak, alaçaly ýag geldi. 7. Meret onuň gürrüňine-de gulak asardy. 8. Onuň aýaly hem özi ýaly işeňnír.

§ 78. GÖRKEZME ÇALYŞMALARYNYŇ YAZUW DÜZGÜNI

 “**Şol**” görkezme çalyşmalaryna san goşulmasy “**-lar**” goşulanda, iki sany “**I**” sesi bir ýere düşyär, emma şeýle-de bolsa, ol “**I**” sesiniň biri düşüp galýar. Bu ýazuwda-da düşürilip ýazylýar.

Meselem: şolar.

“**Bu**” görkezme çalyşmalary san goşulmasyny kabul etmän, ýöňkeme bilen üýtgänge, “**b**” sesi “**m**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: bu – **munym**, **munyň**, **munusy**; **munymyz**, **munyňyz**, **munusy**.

“**Bu, şu**” çalyşmalary ýöňkeme we düşümler bilen üýtgänlerinde, düýp söz bilen goşulmanyň arasynda “**m**” sesi goşulýar we ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: “**munym**, **munyň**, **munymyz**, **munyňyz**” diýen çalyşmalary birinji we ikinji ýöňkemedede üýtgedenimizde, ikinji bogundaky “**y**” sesi uzyn aýdylýandygyna görä, “**u**” sesine öwrülmeýär.

“**Bu, şu, şo (sol)**” görkezme çalyşmalary ol-luk ýöňkemesinde, “**munsy**, **şunsy**, **şonsy**” şe-kilinde geplenýän bolsa-da, ýazuwda “**munusy**, **sunusy**, **sonusy**” ýaly ýazylýar.

“**Bu**” görkezme çalyşmasyny düşümler bilen üýtgedenimizde, baş düşümdeň beýleki düşümleriň hemmesinde “**b**” sesi “**m**” sesine öwrülýär, ol ýazuwda hem şeýle ýazylýar.

Meselem: bu – **munuň**, **muňa**, **muny**, **mun-da**, **mundan**.

“**Bu, şu, şol, ol**” görkezme çalyşmalarynyň soňundan goşulan “**n**” sesi ýoneliş düşümde “**ň**” sesine öwrülýär we ýazuwda hem “**ň**” harpy ýazylýar.

Meselem: şoňa, oňa.

“**Ol, şol**” görkezme çalyşmalarynyň soňundaky “**I**” sesi eýelik, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümle-rinde “**n**” sesine öwrülýär. Şeýle hem ýazylýar: “**onuň**, **sonuň**, **şony**, **onda**, **şonda**, **ondan**, **sondan**”.

289-njy gönükmə. Sözlemeleri okaň we göçürüň. Görkezme çalyşmalarynyň haýsy düşümde gelendiklerini aýdyp beriň.

Oı kakasynyň haýsy ertekini aýdandygy bilen gyzyklanmady. Şonuň üçin özi soramasa, oňa maslahat berjegem bolup duranokdy. Abdylla kakasynyň çyzygyndan bireýýäm çykypdy. Döwlet-mämmet ony aňýardy. Onda hakykatam bar, şerem. Ertekiniň gymmatam şondan diýip düşünýärdi.

290-njy gönükmə. Aşakdaky bölekleri okaň we görkezme çalyşmalaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Şu gün çagalar bäsleşik geçirdiler.
2. Şol bäsleşikde ýedinji synp okuwçylary ýeňiji boldular.
3. Bu bäsleşik dowamynda okuwçylar we mugallymlar örän tolgundylar.
4. Oı gelýän Nurýagdydy.
5. Nurýagdy şol bäsleşigiň guramaçylaryndan biri.
6. Bu bäsleşik dürlü predmetler boýunça guraldy.
7. Onda esasy üns mekdep okuwçylarynyň gyzyklanmalaryna gönükdirildi.

291-nji gönükmə. “Oı” çalyşmasynyň görkezme çalyşmasy bolup gelşine iki sözlem, at çalyşmasy bolup gelşine hem iki sözlem tapyp, ýazyp gelin.

§ 79. GAÝDYM ÇALYŞMASY

Gaýdym çalyşmasy “**öz**” diýen sözden ybarat bolup, at deregine ulanylýan sözleriň yerine çalyşýar.

Meselem: Gürrüňçi “**öz**” gaýdym çalyşmasynyň yzyna ýöňkeme goşulmasyny goşup: – şu işi **özün** etdiň – diýip, diňleýjiniň adynyň yerine çalyşýar. Gaýdym çalyşmasy birlik, köplük

ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, şol ýöňkelýän sözüniň özüne gaýdýar. Şonuň üçin ol ýöňkeme hem düşüm bilen üýtgeýär, ýone gaýdym çalyşmasy düşüm bilen üýtgände, ilki ýöňkeme goşulmalarynyň birini kabul edip, ondan soň düşüm goşulmalaryny kabul edýär.

Ýöňkeme bilen üýtgeýşi:

Birlik

Köplük

Menlik Senlik Olluk	öz-üm öz-üň öz-i	Menlik Senlik Olluk	öz-ümiz öz-üňiz öz-i
---------------------------	------------------------	---------------------------	----------------------------

Düşüm bilen üýtgeýşi:

B.d. E.d. Ýön. d. Ýeňiş. d. W. o. d. Ç. d.	özüm özüm-iň özüm-e özüm-i özüm-de özüm-den	özi özü-niň özü-ne özü-ni özü-nde özü-nden
---	--	---

292-nji gönükmə. Öz çalyşmasyna zerur goşulmalary goşup, nakyllary we atalar sözüni göçüriň, üýtgediji goşulmalaryny belläň.

1. Akyllı ... öwmez. 2. Gylyç ... gynyny kesmez.
3. ... gadyryň bilmedik, il gadyryň nä bilsin. 4. .... öwen akmak. 5. ... öwme, seni halk öwsün. 6. .... elim, ... ýakam. 7. .... eden ökünmez. 8. .... aşagy gör-de, şükür et, ... ýokaryny görde, pikir et. 9. Düye ... boýnunyň egrisini bilmän, ýylana egri diýermiş.
10. Göz ujy bilen gözleme, gözleriňe zor geler, dil ujy bilen sözleme, ... azar geler.

293-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we içinde gaýdym çalyşmasy bolan sözlemleri saýlap ýazyň.

Mekdebiň agzy şol wagtlar Jerenjigiň özi ýalyjak ýedi-sekiz ýaşly gyzjagazlardan doludy. Olaryň hemmesi bukjajyklaryny goltuklaryna gysyp, okuwyň başlanmagyna garaşýardylar. Olaryň hemmejigini ejeleri suwa düşürip, täze geýindirip, saç-gulpaklaryny darapdyrlar. Jerenjik hem iň gowy görýän köýnejigini geýip gelipdi, ondan başga-da ol özünüň gowy görýanje zady – gopuzyny hem alyp gelipdi.

Jerenjik şunuň ýaly gyzjagazlaryň arasyň düşmeginé we özünüň kiçijikligine garaman, eýýäm gopuz çalyp bilyändigini görkezmegini arzuw edip ýördi.

(H. Ysmayýlow “Gopuzlyja gyz”)

294-nji gönükmə. Aşakdakylary okaň. Soňra gaýdym çalyşmasynыň nähili goşulmalar kabul edendigini aýdyp beriň.

At özün sakyrtgalatmazak bolar, towşan özün müträkletmezek bolar.

At özün sakyrtgalatmazak bolar, arpa çörek ysytmalarmazak bolar. (Ýaňyltmaç)

Özi ýerden haşana, sellesi meňzär işana. (jöwen)

Özüme çekdim, aňryk gaçdy, içi ýanyp, daşa düşdi. (tüpeň)

(Matallar)

295-nji gönükmə. İçinde gaýdym çalyşmasy bolan nakyllardan 10 sanysyny tapyp, ýazyp geliň.

§ 80. ÝOKLUK ÇALYŞMALARY

Ýokluk çalyşmalary “**hiç**” diýen sözden ybarat bolup, ol esasan “**zat, kim, wagt, bir, ýer**” we ş. m. sözler bilen ulanylyp, şol düşünjäniň ýoklugyny aňladýar.

Meselem: Stoluň üstünde **kitabyň ýoklugyny görüp**, kitap sözüniň ýerine – “**hiç zat ýok**” diýip całşyrýarys.

“**Hiç**” ýokluk çalyşmasy şu durşuna düšüm goşulmalaryny kabul etmeýär. “**Hiç**” ýokluk çalyşmasy ýöňkemäniň köplük sany üçin ulanylýan goşulmalary kabul edýär. Ýöňkeme goşulmalaryny kabul edensoň bolsa, düşüm bilen üýtgeýär.

Meselem: hiçimiz, hiçiňiz, hiçisi, hiçimiziň, hiçiňiziň, hiçisiniň, hiçimize, hiçiňize, hiçisine we ş.m.

296-njy gönükmə. Sözlemleri göçüriň, ýokluk çalyşmasyny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Biz gezibem gördük, göçübem gördük, hiç ýerde özümüzikiden gowy ýurt görmedik. 2. Başga tarapdan hem hiç hili girdeji ýok. 3. Topbak hiç bir zat alman, sanajy ala sakgalyň egnine oklady. 4. Sanaç hiç ýerden çykmady. 5. Tümen, gyran hiç wagtda Japbaklaryň eline düşen zat däl. (*B. Kerbabayew*) 6. Biziň geljek nesillerimiz hem ata-babalarynyň watanlaryny goramak üçin eden bu hyzmatlaryny hiç haçan unutmazlar.

297-nji gönükmə. Aşakdaky goşgy bentlerini okaň we göçüriň. Ýokluk çalyşmalarynyň aşagyny çyzyň.

Men bir ajap ile geldim,
Hiç kim halym bilmez meniň.
Men sözleýän, men diňleýän,
Hiç kim dilim bilmez meniň.

(*Ýunus Emre*)

Başyňa gelendir garrylyk gyşy,
Hiç aýrylmaz aýlar bile,
Döküldi dahandan hak beren dişi,
Ýokdur hoşum süýji sözli til bile.

(*Magtymguly “Ýyl bile”*)

Hiç köňül şatlygy çykmaýan
Bir köňül ýykmaýan ärden.
Ýagşylyk tamasyň etmäň,
Ýamanlyk çykmaýan ärden.

(*Magtymguly*)

298-nji gönükmey. “hiç kim, hiç haçan, hiç zat, hiç hili, hiç haýsy, hiç bir zat” çalyşmalaryny sözlem içinde getirip depderiňize ýazyň.

§ 81. NÄMÄLIM ÇALYŞMALARY

Nämälim çalyşmalary köplenç atlaryň ýerine
çalşyp gelýär.

Nämälim çalyşmalar “**pylany, neme, kimdir, nämendir, haýsydyr biri**” diýen sözlerden ybarattdyr. Nämälim çalyşmalar “**pylany, neme, kimdir, nämendir, haýsydyr biri**” bir predmetiň ady bilinmedik wagtda ýa-da onuň ady ýatdan çykarylanda ulanylýar.

Meselem: **Perwana** maňa şol kitaby äber diýileli ýerine – **Neme**, maňa şol kitaby äber. Men **Nuranalara** gitdim diýilmeginiň ýerine – Men **pylanlara** gitdim diýlip, Nurana sözünüň ýerine – neme, Nuranalara sözünüň ýerine “pylanlara” diýen sözler çalyşýar. “**Kimdir biri gapyny kakdy. Nämendir bir zat şakyrdady.**

Haýsydyr biri gepledī diýen sözlemlerde ***“kimdir biri, nämedir, haýsydyr biri”*** sözleri näbelli bir adyň ýerine çalşyp geldiler.

299-njy gönükmə. Zerur ýerinde dyngy belgilerini goýmak bilen, sözlemleri göçüriň. Nämälim çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

1. Neme men saňa kimdir biri barada gürrün berjekdim.
2. Haýsydyr bir pikir nämedir bir zat ony birahatlandyrýardy.
3. Onuň elinde nämedir bir zat bar ýaly özem ony kim-de bolsa birinden gizleýäne meňzeýärdi.
4. Meniň göwnüme bolmasa asmanyň ýüzi bir tüýsli bulaşyk howa bir hili ýakymsyz ýalydy.

300-nji gönükmə. Sözlemleri okaň we nämälim çalyşmalary tapyp, olaryň manylaryny hem nähili hasyl bolandyklaryny biliň. Soňra olary saýlap ýazyň.

Salam gardaş! Bagışlaweri, birneme eglenmeli boldum.

Ertiriň çigregi garry çopanyň aladasyny birneme köšeşdiren ýaly etdi.

Sabryň bu günüki bolşuny Aksoltan näme üçindir halamady.

Men öýümiziň deňesine ýetenimde, Hajat Nurjahana nämedir bir zatlar aýdyşdyrýardy.

Öňki şagalaňy, bilmedim, nirädir sumat bolupdyr.

Peşeneli ýaşulyны adamlar näme üçindir sylaýardylar, nirikmi, ol üýşmege geläýdigi oturanlar seslerini ýumşadýardylar, oňa haý diýmän bir ýere dikip oturardy.

Dogry, Nurjahanyň ejesi-de bardy, emma näme üçindir eneli gyzyň arasyndaky mähir ataly gyzyňky ýaly o diýen açyk duýulmaýardy.

Hajat näme üçindir biziň bilen gitmän galdy.

(*T. Gurbanow “Ýaz damjalary”*)

§ 82. ÇALYŞMALARY GAÝTALAMAK ÜÇİN GÖNÜKMELER

301-nji gönükmə. Sözlemleri göçüriň, çalyşmalary tapyň. Çalyşmalaryň haýsy düşümde gelendigini aýdyň.

– Eý patyşamyz, men başga hiç zat üçin gelmedim. (“Akyllı gelin” ertekisi)

Çynar daýzanyň öýlerine myhmançylyga geldim welin, öýlerinde hiç kim ýok ekeni. Soňra oglunyň öýlerine bardym. Seretsem Çynar daýza oglunyň yanında hiç bir zada üns bermäni sözläp otyrdy.

Meniň baranymy görüp ýerinden zöwwe galdy.

Geleweriň, geleweriň diýip bizi güler yüz bilen garşy aldy. Biz daýzamazy tapanymyza diýseň begendik.

302-nji gönükmə. Bolejigi okaň. Ondaky at we görkezme çalyşmalaryny saýlap ýazyň hem olaryň nämeler bilen üýtgändiklerini biliň.

Adamlar tebigatyň, şol sanda çölüň hem kanunlarynyň çäksizdigini bireýýäm göz ýetir-diler. Tebigatyň güýjuni ynsanyň bähbitlerine ulanmaklygam şu gün ägirt güýje hötde gelmek bir adamynyň, iki adamynyň başsarjak işi däl.

Ine, men şol çäge alaňynyň üstünde durun. Çöl hakda biz az bilemizok. Ýöne oňa gaty kän diýibem

aýdyp boljak däl. Biz onuň baýlygyny almagy öwrendik. Onsoňam biz geljekki nesillere bar zady alınan, garyp çöli goýmaly däl ahyry! Şeýle etsek, olar bizi geçirmezler. (*N. Bayramow “Saylanan eserler”*)

303-nji gönükmə. Sözlemeleri okaň we göçüriň. Ondaky gaýdym we nämälim çalyşmalaryny tapyp, olaryň aşagyny çyzyň.

1. Baky bazaryň bir çetinden girip, adamlar bilen keýpihon söz dalaşyp başlapdyr:

–Ýüpek donuň bahasy näçe?

–Pylança.

–Me, puly sanap al-da, dony bärík ber.

Şeýdip, Baky başdan aýaga iň gymmatbaha geýimler bilen bezäpdir.

Adamsynyň geýim-gejimini, atyny, haýbatyny, syratyny, jomartlygyny gören aýal öz gözlerine ynanmandyr. (*Türkmen halk ertekisi*)

2. Kimdir biri gapyny ýuwaşja kakdy.

3. Yaşuly çagalarylар daşyna üýüşürip nämədir bir zat hakda gürrüň berýärdi.

304-nji gönükmə. Ýokardaky bölejikde beýan edilýän wakanyň mazmunyna degişli özüňizden soraglar ýazyň.

305-nji gönükmə. Çalyşmalaryň hersine degişli sözlemeler düzüp, depderiňize ýazyň.

Çalyşmalaryň morfologik derňew edilişi

Derňewiň planы

I. Söz topary. Umumy manysy.

II. Morfologik alamatlary.

1. Asylky görnüşi. (*üýtgediji, goşulmasyz görnüşi*).
  2. Aňladýan manysy boýunça topary.
  3. Üýtgediji goşulmalary. (*eger bar bolsa*).
- III. Sintaktik hyzmaty.
Derňewiň nusgasy.

**Olar hiç wagtda hiç kime hiç bir zat
barada yüz tutmaýardylar, diňlemeýärdiler.
(B. Kerbabayew)**

Olar – çal

I. Yüz tutmaýarlar, diňlemeýärler

Kim? – olar. – asylky görnüşi, ol

II. At. çal, b.d

Kim?

III. Olar (yuz tutmaýarlar, diňlemeýärler) – eýe.

306-njy gönükmə. Nakyllary okaň, manylaryny anyklaň.
Islendik iki sany çalyşmany dilden we ýazuw arkaly derňän.

1. Nämə sepseň, şony orarsyň.
2. Her kimiňki özüne, gül görüner gözüne.
3. Öz elim, öz ýakam.
4. Özüni özüň öwme, halk öwsün.

İş kagyzlary

Arza – bu durmuşda köp ulanylýan iş kagyzydyr.
Arza – munuň özi okuwa, işe girmek, işden çykmak...
üçin ol ýa beýleki bir edaranyň ýolbaşçysyna haýış
bilen yüz tutmakdyr.

307-nji gönükmə. Arzanyň nusgasyny okaň. Onuň beýan
edilişiniň aýratynlygyny aýdyň.

128 Bezirgen mekdebiniň türkmen
dili we edebiýaty mugallymy
Annamyrat Hanmadowa V“a” synp
okuwçysy Begenç Nazarowdan

Arza

Meni “Yaş edebiýatçı” kružogyna kabul etmegiňizi
soraýaryn. Men edebiýat sapagyna gyzyklanýaryn.
Kružoga yzygider we tertipli gatnaşmaklyga söz
berýärin.

Goly

B. Nazarow

10-njy sentýabr. 2010-njy ýyl

308-nji gönükmə. Sport seksiyasyna, mekdep kitaphanasyna, ýa-da öz halan kružogyna haýış edip, arza ýazyň.

2. Dil haty – biri tarapyndan edaradan ýa-da bir adamdan pul, material, kitap ýaly zatlar alanyň tassyklaýan iş kagazydyr.

Meselem:

Dil haty

Men Dörtköl etrabyndaky 9-njy mekdebiň V synp okuwçysy Yhlas Döwletow, mekdebiň kitaphanasыndan synpyň “edebiýat täzelikleri” burçy üçin 10 (on) kitap aldym.

Goly

7-nji oktýabr 2010-njy ýyl

309-nji gönükmə. Ýokarda görkezlen nusgadan peýdalanylп, haýsy-da bolsa sport esbaplaryndan birini mekdepden alandygyňz barada dil haty ýazyň.

3. Bildiriş – kagyzyň orta depesinden “Bildiriş” diýip ýazylýar, soň setir başyndan aý, gün, ýyl we sagat wagtlary bellenýär, onuň yzynda guramanyň, synpyň ady görkezilýär. Şulardan soň bolsa bildirişiň göz öňünde tutýan zatlary beýan edilýär.

Meselem:

Bildiriş

Şu gün (gününü, aýyny, ýylyny goýmaly) öýlän sagat 3-de V^a we V^b synplaryň arasynda ýaryş geçiriljek. Okuwçylar şu aşakdaky ugurlar boýunça ýaryşýarlar.

Goşgyny labyzly okamak, çeber okamak, aýdym aýtmak, tans etmek, satiriki sahma goýmak, surat çekmek, salat taýýarlamak.

Okuwçylaryň hemmesini ýaryşy tomaşa etmäge çagyryarys.

Guramaçylyk komiteti

MAZMUNY

§ 1. Türkmen diliniň söz baýlygy	3
§ 2. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgünı	5
§ 3. Dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadalary .	8
§ 4. Söz bogunlaryny täze setire geçirmek	11
§ 5. Sözlemiň baş we aýyklaýy agzalary	14
§ 6. Sözlemiň deňdeş agzalary	17
§ 7. Başganyň sözi	19
§ 8. Yüz tutma sözi	20
§ 9. Omonimler	23
§ 10. Sinonimler (Manydaş sözler)	24
§ 11. Antonimler.....	26
§ 12. Umumyhalk sözleri. Dialekt we professional sözler	28
§ 13. Başga dillerden geçen sözler	30
§ 14. Könelişen we täze sözler	31
§ 15. Türkmen diliniň stil aýratynlyklary	32
§ 16. Asyl söz we goşulma.....	34
§ 17. Sözleriň hilleri	37
§ 18. Sada sözler.....	39
§ 19. Sada sözleriň bogun sostawy	40
§ 20. Sada sözleriň soňky bognunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelmegi.....	42
§ 21. Sada sözleriň bogunlarynyň özgermegi	44
§ 22. Sada sözleriň basymy	46
§ 23. Goşma sözler.....	47
§ 24. Goşma sözleriň ýazuw düzgünı	50
§ 25. Gysgaldylan goşma sözler	54
§ 26. Gysgaldylan goşma sözleriň ýazuw düzgünı ...	55
§ 27. Tirkeş sözler	56
§ 28. Tirkeş sözleriň ýasalyşy.....	58

§ 29. Goşulmalar. Olaryň görnüşleri.....	61
§ 30. Söz üýtgediji goşulmalar.....	64
§ 31. Kömekçi goşulmalar	66
§ 32. Goşulmalaryň ýazuw düzgüni.....	67
§ 33. Söz toparlary.....	71
§ 34. Atlar.....	72
§ 35. Atlaryň gurluşy	75
§ 36. Has we jyns atlар.....	77
§ 37. Has we jyns atlaryň ýazuw düzgünleri.....	79
§ 38. Atlaryň ýasalyşlary we ýazuw düzgüni.....	82
§ 39. Atlaryň sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan we ses görkezýän sözlerden ýasalyşlary.....	84
§ 40. Atlaryň işliklerden ýasalyşy.....	87
§ 41. Atlaryň üýtgeýşi	90
§ 42. Atlaryň san bilen üýtgeýşi	90
§ 43. Atlaryň san goşulmasynyň ýazuw düzgüni	91
§ 44. Atlaryň ýöňkeme bilen üýtgeýşi.....	93
§ 45. Ýöňkeme goşulmalary	94
§ 46. Ýöňkeme goşulmalarynyň degişliliği görkezişi .	96
§ 47. Ýöňkeme goşulmalarynyň ýazuw düzgüni	98
§ 48. Atlaryň düşüm bilen üýtgeýşi	101
§ 49. Baş düşüm.....	104
§ 50. Eýelik düşüm	106
§ 51. Eýelik düşümiň ýazuw düzgüni	109
§ 52. Yönüeliş düşüm	113
§ 53. Yönüeliş düşümiň ýazuw düzgüni	115
§ 54. Ýeňiş düşüm	117
§ 55. Ýeňiş düşümiň ýazuw düzgüni	119
§ 56. Wagt-orun düşüm	122
§ 57. Wagt-orun düşümiň ýazuw düzgüni	124
§ 58. Çykyş düşüm	127
§ 59. Çykyş düşümiň ýazuw düzgüni	129
§ 60. Atlaryň san, ýöňkeme we düşüm goşulmalaryny kabul ediş düzgüni.....	131
§ 61. Atlary gaýtalamak üçin gönükmeler	133
§ 62. Sypatlar.....	136

§ 63. Sypatlaryň hilleri	138
§ 64. Sypatlaryň ýasalyşy	140
§ 65. Atlardan sypatlaryň ýasalyşy	141
§ 66. Işliklerden sypatlaryň ýasalyşy	144
§ 67. Sypat derejeleri.....	145
§ 68. Sypat derejeleriniň ýazuw düzgüni.....	148
§ 69. Sinonim sypatlary	150
§ 70. Sanlar.....	155
§ 71. Sanlaryň gurluşy	158
§ 72. Sanlaryň ýazuw düzgüni.....	160
§ 73. Çalyşmalar	164
§ 74. At çalyşmalary	164
§ 75. Sorag çalyşmalary	167
§ 76. San çalyşmalary	170
§ 77. Görkezme çalyşmalary	172
§ 78. Görkezme çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni	175
§ 79. Gaýdym çalyşmasy.....	177
§ 80. Ýokluk çalyşmalary	179
§ 81. Nämälim çalyşmalary.....	181
§ 82. Çalyşmalary gaýtalamak için gönükmeler....	183

Soyunova, Gulsere.

- S 78 Turkman tili: umumta'lim mакtablarining 5-sinflari uchun darslik/ G. Soyunova, G. Nazarova, B. Muhammedova. — T.: O'zbekiston NMIU, 2020. — 192 b
I. Nazarova, Guljemile. II. Muhammedova, Bibigul.
ISBN 978-9943-01-737-5

UO'K:811.512.164(075) 372.881.1

KBK 81.2TUR-922

O'quv nashri

GULSERE SOYUNOVA, GULJEMILE NAZAROVA,
BIBIGUL MUHAMMEDOVA

TURKMAN TILI

(*Turkman tilida*)

Umumiy o'rta ta'llim mакtablarining
5-sinflari uchun darslik

U ch i n c h i n a s h r

Redaktor K. Hallyýew
Çeber redaktor H. Kutlukow
Tehredaktor T. Haritonowa
Korrektor K. Hallyýew
Kompýuterde sahaplaýjy F. Batyrowa

Neşirýat lisenziýasy Al № 158, 14.08.09.
Çap etmäge 2020-nji ýylyň 23-nji iýulynda rugsat edildi. Möçberi 60×90^{1/16}.
Ofset kagyzy. Arial garniturasы. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 12,0.
Neşir listi 9,75. 1075 nusgada çap edildi.
Buýurma № 20-269.

Özbegistanyň Habar we köpcülikleyín kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredjijilik öýünde çap edildi.
Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyn ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyn goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyn goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuwylynyň ahyrynda gaýtarylyp
alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan
aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyllyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmasdyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagat-lanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzyylan, gyralary göädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagat-lanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinley ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeyär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

Soyunova, Gulsere.

- S 78 Turkman tili: umumta'lim mакtablarining 5-sinflari uchun darslik/ G. Soyunova, G. Nazarova, B. Muhammedova. — T.: O'zbekiston NMIU, 2020. — 192 b.
I. Nazarova, Guljemile. II. Muhammedova, Bibigul.
ISBN 978-9943-01-737-5

UO'K:811.512.164(075) 372.881.1

KBK 81.2TUR-922

O'quv nashri

GULSERE SOYUNOVA, GULJEMILE NAZAROVA,
BIBIGUL MUHAMMEDOVA

TURKMAN TILI

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'llim mакtablarining
5-sinflari uchun darslik

U ch i n c h i n a s h r

Redaktor K. Hallyýew
Çeber redaktor H. Kutlukow
Tehredaktor T. Haritonowa
Korrektor K. Hallyýew
Kompýuterde sahaplaýjy F. Batyrowa

Neşirýat lisenziýasy Al № 158, 14.08.09.
Çap etmäge 2020-nji ýylyň 23-nji iýulynda rugsat edildi. Möçberi 60×90^{1/16}.
Ofset kagyzy. Arial garniturası. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 12,0.
Neşir listi 9,75. 133 nusgada çap edildi.
Buýurma № 20-270.

Özbegistanyň Habar we köpcülikleyín kommunikasiýalar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredjiliklilik öýünde çap edildi.
Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.